

CAP. I. BIHOR. ISTORIE, SOCIETATE, CIVILIZAȚIE.

Antichitatea surprinde spațiul Bihorului integrat arealului civilizației celtice, apoi celei dacice. Daco-geții sunt vechii strămoși ai românilor, descoperindu-se urmele mai multor așezări dacice în perimetrul de astăzi al orașului. Primul stat atestat în izvoarele scrise antice, ce a înglobat această zonă, este Dacia unificată a regelui Burebista (sec I a.Chr.). Acesta îi înfrânge pe celți în câteva rânduri, stăvilind astfel invazia Transilvaniei și împingându-i spre vest, dincolo de hotarele Slovaciei de astăzi. Cucerirea Daciei de către romani (106 p.Chr.) nu include tot teritoriul dacic, o parte a lui rămânând în stăpânirea dacilor liberi. Ținutul Bihorului nu a făcut parte din Imperiul roman, fiind în imediata apropiere a frontierei sale, ca teritoriu clientelar. Romanizarea, după cum o atestă arheologia, se realizează însă intens și aici, ca rezultată directă a superiorității civilizației romane.¹

Retragerea administrației și armatei romane la sud de Dunăre (271-274 p.Chr.), din cauza presiunii popoarelor migratoare, face loc invaziei acestora peste pătura daco-romana, a hunilor, ostrogoților, gepizilor, avarilor, pecenegilor, uzilor, cumenilor, slavilor, maghiarilor. Dintre aceștia, doar slavii au avut un aport important în etnogeneza românilor, iar maghiarii sunt singurii care au realizat în zonă și un stat durabil, până la sfârșitul primului mileniu al erei creștine. De proaspătul regat maghiar, convertit la creștinismul apusean, se va lega înființarea Oradei ca oraș. Unii istorici apreciază chiar că Oradea ar fi putut fi vechea reședință a voievodului autohton Menumorut, amintit de izvoarele vechi maghiare în această zonă, ca oponent al regelui Ungariei. Cert este că perimetrul de azi al orașului conține dovezi arheologice de viețuire permanentă încă din epoca pietrei.²

I.1. Repere istorice

Ungurii așezați în spațiul bihorean, la anul 900 p.Chr., peste puțin timp se vor creștina și se vor așeza sub stindardul Crucii. De acum toate isprăvile lor vor fi ocrotite de *Espiritu Santa*. Pretutindeni unde se așezau după anul 1000, începeau să ridice biserici, preoții îi

¹ *** *Istoria orașului Oradea ...*, p. 8 passim

² Aurel Chiriac (coordonator), *Oradea*, Ed. Muzeul Țării Crișurilor, 2002, Ediția a II-a, p. 6 passim

spovedeau înaintea fiecărei bătălii, celebrau slujbe solemne după fiecare victorie, iar unul din scopurile lor era acela de-a converti populațiile băștinașe la catolicism.

Activitatea și legitimitatea misionarilor care invadase spațiul valahilor, la anul lui Menumorut, 900 d.H., devine secole de-a rândul extrem de influentă și dominantă, sub protecția papală chiar și în perioada dramatică a Reformei, a lui Martin Luther³.

Europa avea o viziune creștină asupra lumii. Credința absolută în adevărul acestei viziuni, în viața veșnică și în puterea de mântuire era însoțită, în mod necesar de intoleranță. De aici, tot ceea ce nu era creștin, era păgân. Toți cei ce nu gândeau și nu trăiau conform acestei viziuni erau socotiți barbari⁴, primitivi. Modul și felul acesta de-a vedea oamenii și lucrurile, nu erau deloc creștine, ele nu cunoșteau decât culmi sau prăpăstii. Această tratare și viziune, asupra populației valahe (blasce) băștinașe, de noii *încreștinați* asiatici, era foarte îngustă, ei nu vroiau să vadă deloc însemnele unei vieți sociale existente de dinainte, în aceste spații dezvoltate și bine structurate. Băștinașii au fost considerații (!?) niște primitivi, niște sălbatici, coborâți (descălecați) de aiurea, ce trebuiau ținuti ca sclavi (iobagi), sau mai apoi peste secole, convertiți la *creștinismul occidental-catolic*, cuceritorii rămânând impenetrabili la nivelul și progresul civilizației localnice, care era pusă în evidență prin structurile sociale organizate, localități, provincii (cnezate, voievodate), din sistemul de circulație și comunicații, sau din tradiționalele construcții sacre sau profane.

Din nefericire nu numai noi, cei de astăzi, dar și cei de ieri, descoperind tragismul existenței timp de veacuri ale neamului românesc în spațiile sale milionare, avem nu numai obligația, dar și dreptul de-a ne aminti, și a aminti, celor ce sunt și vor veni, de ceea ce s-a întâmplat, în ultimul mileniu, în spațiul urmașilor daco-romanilor, revoltați și indignați împotriva acestor lucruri. Spațiu așezat la marginea imperiului Roman, un spațiu în care se dezvoltase timp de 1000 de ani o civilizație rafinată lipsită de barbarie.

Noii veniți, năvălind într-un astfel de spațiu, în spiritul tradițiilor asiatice nu „*voiră*” să înțeleagă toate ale sale adevăruri, ei putând comite, nedreptăți inimaginabile, cruzimi și atrocități, de tot felul, lucruri abominabile extinse în timp *nealterate* până în „*nemaipomentitul secol XX*”, culminând cu profanarea spiritului și vieții, culturii și civilizației, sacrificiului și purității sângelui valah. Nu știm în ce măsură s-ar putea da un răspuns *dialectic* acestui mod de a se fi petrecut lucrurile!? Îndrăznim să credem și să afirmăm că poporul român nu va tolera niciodată un asemenea sacrilegiu.

³ Martin Luther nu era altceva decât un călugăr revoltat, autor al câtorva scrieri subversive, Copernic încă nu-și făcuse cunoscută noua sa cosmografie, Galilei și Giordano Bruno, marii sceptici, nu se născuseră încă. Nu exista artă în afara Bisericii, cum nu exista nici un fel de știință, nici un fel de viață fără de ea.

⁴ C.W. Ceram, *Zei, morminte, cărțurari*, Ed. Științifică, București, 1968, p. 259

* * *

Stabilirea episcopiei catolice la Oradea, în sec. al XI-lea⁵, hotărâtă de regele *Ladislau I* (1077-1095), este o dovadă a ancorării acestei zone în civilizația occidentală, dar și o prioritate a papalității de a-i converti pe localnicii nemaghiari, majoritari și ortodocși. Aceștia își proclamau legătura politică și spirituală cu cel mai important oraș al Europei de atunci, Constantinopole - capitala Imperiului bizantin și a ortodoxiei. De regele amintit, sanctificat în 1192, se leagă tradiția fondării orașului, pomenit de la început în limba latină, cu numele de *Varadinum*. Biserica catolică devine stăpâna locului. Cea mai veche atestare documentară descoperită de istorici referitor la Oradea, este un document ecleziastic din 1113, când este pomenit *Sixtus Varadiensis*, primul episcop catolic de Oradea. Înmormântarea la Oradea a regelui amintit (conform dispoziției sale testamentare) și cultul din jurul său, sprijinit de papa de la Roma, cresc prestigiul locului. Cetatea veche medievală - păstrătoarea numelui *Varadinum* și ocrotitoare, în prima fază, a bisericii catolice - este nucleul în jurul căreia se vor dezvolta mai multe așezări care, în timp, se vor unifica într-un singur oraș. Invazia mongolă din 1241-42, provoacă distrugeri mari și la Oradea locuitorii sunt măcelăriți fără milă, documentele arse, orașele și cetatea devastate, obligând la regândirea arhitecturii cetății.

Umanismul și Renașterea sunt marcante la Oradea, grație prezenței aici, în secolele al XIV-lea și al XV-lea, a numeroși italieni, canonici catolici, și oameni de cultură. Încă din 1235 se înregistrează și denumirea italianizată a Oradiei: *Varadino*. Prezența "latinilor" din vestul Europei este atestată chiar dinainte de marea invazie mongolă, două dintre așezările lor de atunci fiind și acum cartiere ale orașului: *Veneția* (sau "Suburbium Venetum") și *Villa Latinorum* (satul latinilor sau "Suburbium Italicum").⁶

Renumele locului face ca regele Poloniei - *Vladislav Iagello* și regele Ungariei - *Sigismund de Luxemburg* să vină la Oradea, în 31 martie 1412, zăbovind două săptămâni ca oaspeți ai episcopului *Andrea Scolari*, supranumit *Florentinul* (1409-1426), realizatorul primei biblioteci locale.

În perioada de maximă expansiune a Ungariei, în timpul regelui de origine română *Matia Corvin* (1458-1490), Oradea era poziționată chiar în inima regatului, aspect favorabil vieții economice și culturale, regele acordând și înlesniri fiscale orădenilor.

Ioan Vitez de Zredna, dascălul de tinerețe al lui *Matei Corvin*, a fost unul dintre cei mai renumiți umaniști ai timpului său, episcop de Oradea o lungă perioadă (1444-1465),

⁵ A. Chiriac, *op.cit.*, p. 7

⁶ *** *Istoria orașului Oradea... , passim*

având o impresionantă bibliotecă. Numit de un contemporan italian "adevărat părinte al științelor", el a transformat Oradea într-un loc de întâlnire a cărturarilor din Europa centrală și Italia. Interesat și de astronomie, a stabilit o caldă legătură cu austriacul *Georg von Peuerbach*, profesor al Universității din Viena, considerat acum părintele astronomiei moderne occidentale. Legătura celor doi umaniști a avut ca rezultat vestitele tabele de calcul astronomic *Tabulae Varadiensis*. Episcopul umanist a fost și prieten al lui *Enea Silvio Piccolomini*, ajuns papă sub numele de *Pius al II-lea*. Vitez rămâne în istorie și ca fondatorul primei universități a Ungariei.⁷

Înfrângerea Ungariei de către turci, în 1526, la Mohacs - unde a pierit și episcopul de atunci al Oradei, împreună cu mulți dintre preoții săi - duce la împărțirea acestui stat între imperiile otoman și austriac. După unele dispute cu habsburgii, Oradea intră în componența voievodatului Transilvaniei. Acesta se constituie ca stat de sine stătător, vasal Imperiului otoman, păstrând astfel vie o parte din ființa națională maghiară.

Prin medierea episcopului de Oradea, *Giorgio Martinuzzi*, în data de 24 februarie 1538 se semnează *Pacea de la Oradea*, între conducătorul Transilvaniei *Ioan Zapolya* - recunoscut acum și ca rege al Ungariei muribunde – și împăratul austriac *Ferdinand de Habsburg*. Este primul tratat internațional prin care se consfințește de fapt separarea totală a Transilvaniei de Ungaria. Cetatea Oradei va fi văzută de acum ca poarta de vest a Transilvaniei. Conducerea Transilvaniei impune, în 1557, prima unificare administrativă a așezărilor din jurul cetății. De acum, pe hărțile europene apare consacrată denumirea Oradea Mare, în germană sau latină. Începutul tiparului la Oradea datează din anul 1565, când aici se instalează o tiparniță. De această perioadă mai este legat începutul Reformei la Oradea, fapt ce va duce repede la un adevărat război cu biserica catolică.

Turcii cuceresc în cele din urmă cetatea, în 1660, înființând Pașalâcul de Oradea. Toleranța religioasă și poziționarea strategică fac din Oradea unul dintre cele mai importante centre comerciale ale Imperiului otoman, aici vânzându-și prada europeană de război oștenii sultanului. De această perioadă este legată și prima atestare a formei românești a numelui orașului: *Oradia*. E consemnată de boierul și cronicarul român moldovean *Miron Costin*. El a trecut prin oraș cu prilejul asediului turcesc din 1658, stând probabil de vorbă cu românii de aici, scriind mai apoi și o relatare a asediului din 1660 asupra cetății.

Capitala austriacă Viena, scapă cu greu asediului turcesc în 1683, turcii fiind apoi împinși spre Balcani. După ce vor distruge Oradea, supunând-o unui bombardament de artilerie timp de un an, austriecii cuceresc cetatea în 1692. În puțin timp apoi, întreaga

⁷ *Ibidem*

Transilvania va fi cucerită de Imperiul austriac. Principele Transilvaniei *Francisc Rakoczi al II-lea* duce un îndelungat și fără succes război de eliberare, antihabsburgic, în care Oradea a fost aprig disputată (1703-1719). Urmează o îndelungată perioadă de pace, prosperitate și reconstrucție, păstrându-se multe dintre clădirile edificate atunci mai ales în stil baroc. Biserica catolică este intens promovată la Oradea de puterea austriacă, în detrimentul celei protestante și celei ortodoxe, predominante în zonă. De această perioadă este legată și înființarea, de către Viena, a greco-catolicismului (ortodocși subordonați papei de la Roma), în încercarea de reconstituire a puterii catolicismului de odinioară. Ca limbă oficială este impusă limba germană, după ce se va renunța la latină.

„Dinastia habsburgilor a manevrat cu o extraordinară abilitate în hățișurile problemelor confesionale, reușind să asocieze în multe cazuri bisericile popoarelor din cadrul monarhiei în slujba comandamentelor sale politice, în primul rând pentru conservarea integrității și unității monarhiei”⁸. În ciuda muncii continue și dificile pe care o depuneau, românii nu se puteau bucura de beneficiile acesteia, aducătoare de bunăstare și progres pentru alții. În spațiul transilvan românii sunt prezenți în toate muncile de jos, de la cele mai grele pe pământ și sub pământ, în agricultură, în creșterea animalelor, în ocne, în extragerea aurului, argintului, a mercurului sau sulfului, al plumbului, în fierărit sau arămit, la pădure sau transporturi în producerea lânii sau a pielăritului, ș.a.m.d., purtând „covârșitor povara muncii servile, temeiul economiei feudale”⁹. Pe ei s-a clădit edificiul social și politic al țării, dar în detrimentul lor.¹⁰

Confesiunea a fost un sprijin și un mijloc de conservare a etniei, a individualității unui popor. Până în epoca modernă, credința a rămas la români surprinzător de unitară, ca și limba română nord-dunăreană. Alte etnii (maghiarii, albanezii, bulgarii, cehii, sârbo-croații, polonii e.t.c.) s-au lăsat atrași în parte, din varii motive, pentru vecie sau pentru perioade limitate, înainte de 1700, la diferite confesiuni, secte, erezii sau chiar alte religii, ducând la o altă identitate națională.

Confesiunea a fost o componentă de bază a personalității etnice de grup. „Națiunea Română medievală, depășind stagnarea și imobilismul, specifice acelei lumi, a devenit modernă prin activizarea conștiinței de sine, prin începerea luptei de emancipare națională”¹¹.

Biserica română s-a încadrat și ea acestor exigențe ale națiunii, și „multă vreme, prin

⁸ N. Bocșan, I. Lumperdean, I. A. Pop, *Etnie și confesiune*..., p. 97, p. 97

⁹ *** *Din istoria Transilvaniei, Studii și evocări*, București, Ed. Enciclopedică, 1991, p. 7

¹⁰ *Ibidem*

¹¹ N. Bocșan, I. Lumperdean, I. A. Pop, *op.cit.*, p. 63

liderii ei, chiar a condus mișcarea de emancipare națională”¹². După o aparentă divizare, pe linia ecleziastică, în secolul al XVIII-lea, cele două biserici (ortodoxă și greco-catolică) s-au pus în serviciul idealului național, au acționat în „spiritul raționalismului și al luminării”¹³, pregătind intrarea națiunii române, în acord cu particularitățile vremii într-o Europă Modernă.¹⁴

Era elementul care deranja extrem monarhia habsburgică. Aceasta a început să ofere diferite „privilegii” onor etnii, care au determinat emigrația masivă (1690 – din Serbia Otomană), cunoscut cu denumirea de *privilegii ilire*, înspre granița orientală și sud-vestică a imperiului, acolo unde se formase un puternic bloc ortodox. Procesul a fost „grăbit de ruperea legăturilor românilor ortodocși de *națiunea ilirică*, care la Congresul de la Timișoara, din august 1790 se pronunțase pentru formarea unei voievodine proprii, prin ieșirea teritoriului bănățean din sistemul politic al regatului maghiar și subordonarea acestuia direct Curții din Viena”.¹⁵ Fenomenul desfășurat în „plină ofensivă a *Contrareformei* spre regiunile orientale ale imperiului”¹⁶, sunt explicate prin nevoile de ordin militar ale imperialilor, care se aflau în confruntare directă cu Imperiul Otoman, dar aici se declina și un interes politic, „respectiv nevoia echilibrării raportului de forțe în această regiune, contrapunând blocul confesional ortodox *stărilor și ordinelor* opozante din Ungaria și Transilvania”¹⁷.

Aceste privilegii acordate unui grup confesional „s-au menținut pe toată durata existenței acestora, utilizate mereu ca un factor de presiune asupra opoziției ce o întrețineau ungurii față de Habsburgi sau pentru nevoile militare ale curții vieneze, care a recrutat din această populație faimoasele regimente de graniță, ce s-au afirmat ca una din cele mai eficiente instituții militare austriece”.¹⁸

Viena a menținut statutul ortodoxiei privilegiate, acordate nominal aceste privilegii numai populației și ierarhiei sârbe, „fără să menționeze alte grupuri etnice de religie ortodoxă din zonă”, pentru a consolida stăpânirea imperială și a încuraja emigrările populațiilor din regiunile ce se mai aflau sub ocupația otomană¹⁹, „determinată și de interesul politic marcat pentru menținerea blocului sârb ortodox în sfera de influență a dinastiei”²⁰. Extinzându-se

¹² *Ibidem*

¹³ *Ibidem*

¹⁴ Pompiliu Teodor, *Interferențe...*, p. 176

¹⁵ D. Prodan, *Supplex ...*, p. 77-78, N Bocșan, I. Lumperdean, I.A. Pop *op. cit.*, p. 320-322; Silviu Anuichii, *Relații bisericești*, p. 151-155

¹⁶ N. Bocșan, I. Lumperdean, I. A. Pop, *op. cit.*, p. 98

¹⁷ *Ibidem*

¹⁸ Nicolae Bocșan, *Națiune și confesiune în Transilvania în sec. al XIX-lea*, *op.cit.*, p. 98

¹⁹ Silviu Anuichii, *Relații bisericești româno-sârbe, în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, p.

118

²⁰ N. Bocșan, I. Lumperdean, I. A. Pop, *op. cit.*, p. 99

autoritatea ierarhiei bisericești de la Carlovitz, „asupra tuturor popoarelor ortodoxe din Banat, Ungaria și Transilvania”²¹, cei mai numeroși fiind alături de sârbi, românii și grecii.

Autoritățile imperiale de la Viena, s-au opus acesteia, prin toate mijloacele încercând să încurajeze Contrareforma, pentru a întări pozițiile bisericii catolice în aceleași zone.²² Disputa nu a fost până la ultimele consecințe între Viena și Carlovitz, din cauza faptului că cele două părți mai aveau nevoie una de cealaltă. Treptat, până la 1740, Carlovitz-ul și-a extins autoritatea asupra ortodocșilor din Babat, din Ungaria de sud, Arad și Bihor. Aceste teritorii au beneficiat, în timp, implicit și de privilegiile acordate inițial sârbilor. „*Stările și ordinele* Ungariei au declarat privilegiile *neconstituționale* pentru faptul că nu au fost promulgate prin Dieta Ungariei, ci direct de Împărat”²³, ceea ce a generat „conflictul și tensiunea permanentă dintre sârbi și maghiari în secolul al XVIII-lea și constituie una din explicațiile dinasticismului ortodocșilor din această zonă aproape în toată istoria monarhiei”²⁴.

„Extinderea privilegiilor ilire asupra tuturor popoarelor ortodoxe din Banat și Ungaria, realizată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea a consolidat blocul ortodox, limitând efectele prozelitismului catolic printre românii, grecii și sârbii din aceste zone”²⁵, cu toate tendințele de mai târziu, a Curții Vieneze de a limita sau îngusta efectele și sfera de cuprindere a privilegiilor.

Unirea bisericească, mai târziu, era un mijloc de evaziune din starea de inferioritate în care au fost menținuți românii de regimul *stărilor și ordinelor*, în absența unor instituții statale proprii, promovând treptat conștiința individualității naționale, fondată, deci, în parte chiar pe elementul confesional.

În Imperiul Habsburgic geneza *naționalismului modern* a fost pusă în relație directă cu formarea unei elite bisericești, și din acest punct de vedere, „autonomia confesională”, are o valoare deosebită pentru români și sârbi, „lipsiți practic până acum de o elită constituită”²⁶, prin ea a fost posibilă, „difuzarea și receptarea Luminilor la popoarele ortodoxe, cristalizarea unei civilizații a Luminilor”²⁷, inclusiv a unui mod de viață corespunzător principiilor acestora în teritoriile respective.²⁸

Prezența evreilor în Oradea este menționată, pentru prima dată, în 1715, deși existența

²¹ *Ibidem*

²² Chestiunea a fost discutată în detalii la Gh. Ciuhandu, *Românii din Câmpia Aradului*, p. 56-57, vezi și *Pro memoria clerului și inteligenței laice ortodoxe*, în „Biserica și Școala”, 22, 1898, nr. 38-41

²³ Nicolae Bocșan, articol *Cazul Mitropoliei Române, ... Națiune și confesiune în Transilvania*, p. 100

²⁴ *Ibidem*

²⁵ *Ibidem*

²⁶ *Ibidem*, p. 103

²⁷ *Ibidem*

²⁸ E. Turczynsky, *op.cit.*

acestora aici pare a fi încă din secolul anterior. Învățământul universitar datează aici din anul 1780, când apare *Academia Regală de drept*. Primele discipline de studiu au fost filozofia și dreptul. Facultatea orădeană este astfel cea mai veche instituție academică din spațiul românesc. Comunitățile din jurul cetății, deși unificate teritorial de multă vreme, vor alcătui administrația central-urbană, treptat dezvoltându-se astfel un singur oraș, Oradea Mare, până în anul 1860. (Cele trei localități care vor alcătui, de pildă, capitala Ungariei - Buda, Pesta și Obuda - se vor unifica abia în 1873).

Denumirea orașului unic este *Oradea-Mare* (Nagy-Varad în maghiară și Gross-Wardein în germană), până în perioada interbelică, când, în românește, se renunță la atributul "mare". Restructurarea Imperiului austriac, impusă de pierderile militare de după *Revoluția din 1848*, e realizată de împăratul *Franz Josef* sub forma unui compromis cu ungurii, în 1867. Monarhia absolutistă de până atunci, se transformă în statul dualist Austro-Ungaria, Oradea reintrând în posesia Ungariei, împreună cu Transilvania. Orașul devine municipiu în 1870, rang pe care-l are și astăzi. Elanul național maghiar, revitalizat după eșecul din 1848-49, duce la o reedificare a localităților și la un avânt economic considerabil în cadrul vechilor granițe ale lui Matei Corvin, Oradea Mare beneficiind din plin de acest fapt. Splendoarea orașului vechi aparține, în mare măsură, acelei perioade. O seamă de clădiri deosebite și monumente ale istoriei ungare dau o înfățișare nouă orașului. Limba germană oficială, a întregului imperiu, este înlocuită aici de cea maghiară. Intensificarea politicii de intoleranță etnică și maghiarizare forțată a numeroșilor nemaghiari va duce în schimb, în 1918, la declarații de independență ale popoarelor asuprite. Răspunde însă pozitiv maghiarizării o parte a evreimii, aspect ce împarte comunitatea evreiască în două și la Oradea, în 1870: una ortodoxă (tradiționaliștii) și una neologă (asimilabilii).

La 12 octombrie 1918²⁹, se întocmește "*Declarația de la Oradea*", prin care românii transilvăneni își cer "*deplina libertate națională*". Românii răspundeau astfel atitudinii jignitoare promovate de Guvernul de la Budapesta la adresa lor, conform căreia era negată continuitatea de viață a românilor în Transilvania - ca urmași direcți ai dacilor și romanilor - și dreptul lor natural asupra acestui pământ. După *Primul Război Mondial* (1914-1918), din 1919, orașul revine României, a cărei armată eliberează Oradea, dar și Budapesta, de dictatura bolșevică a lui Bela Kun. Aspectul de oraș occidental se definitivează în perioada interbelică, construindu-se o seamă de edificii, clădiri și monumente noi. Limba oficială devine acum româna. Pe perioada celui de-al *Doilea Război Mondial*, prin dictatul lui Hitler și Mussolini, orașul este cedat Ungariei hortyste în urma pactului Ribentrop-Molotov, cu o bună parte a

²⁹ *** Istoria româniei. Transilvania..., p. 617 și următoarele

Transilvaniei, orașul confruntându-se cu lipsurile economice specifice războiului și deportarea aproape integrală a evreilor în lagărele de exterminare naziste.

Românii din oraș au fost nevoiți și ei să se refugieze în România mutilată, iar cei rămași au avut de suferit din cauza originii lor etnice. În 12 octombrie 1944 (acum ziua orașului) Armata Română reintră în Oradea, după lupte grele. Distrugerile provocate orașului de această conflagrație nu sunt foarte mari, vechiul oraș păstrându-se bine până astăzi. Perioada comunistă, pe lângă efectele ei negative, va însemna și industrializarea intensă a orașului, creșterea masivă a numărului de locuitori, extinderea sa teritorială și construirea unui număr impresionant de cartiere de blocuri și alte edificii civile și culturale specifice erei betonului armat.

I.2. Spațiul cultural medieval bihorean.

Vorbind în capitolul precedent despre istoria orașului Oradea, am subliniat evoluția caracteristică a acestuia, a societății sale, cu o dinamică și frecventă transformare în decursul veacurilor. Amintim că, un rol determinant în creșterea importanței spirituale, dar și economice a Oradei l-a avut privilegiul acordat, la 25 august 1401, de papa Bonifaciu al IX-lea, catedralei din Cetatea Medievală³⁰ „pe care a ridicat-o la rangul bisericii San Marco din

³⁰ Începuturile existenței Cetății Oradea se situează în ultimul sfert al secolului al XI-lea, când - pe o insulă ce domina zona brăzdată de nenumăratele brațe între Crișul Repede și pârâul Peța -, a fost întemeiată o mănăstire cu hramul Sf. Fecioare Maria. În ultimul an al domniei regelui Ladislau I - a fost înființată - concomitent cu cea de la Zagreb -, Episcopia romano-catolică de Oradea, moment în care fortificația ce proteja mănăstirea, se transformă într-o cetate de apărare a noii instituții, în jurul căreia a început să graviteze întreaga dezvoltare a așezărilor din arealul orădean.

În cele peste 9 secole de evoluție istorică, cetatea orădeană a cunoscut urcușuri și coborâșuri, momente de glorie dar și de decădere. Drept mărturie a acestor momente de glorie și decădere stau o serie de componente artistice ale ansamblului arhitectonic al cetății : Sala cu grifoni; Placa comemorativă, montată în cinstea principelui Gabriel Bethlen pe bastionul care îi poartă numele; Capul de leu din vârful bastionului Aurit, simbol al familiei, montat în cinstea principelui Ștefan Bathori.

Însăși ansamblul cetății a avut parte, în aceste 9 secole de existență, de 3 etape de evoluție distincte, delimitate de evenimente cu o semnificație istorică majoră, ce au afectat-o direct, întrerupându-i vremelnic existența, sau indirect, prin conjunctura politico-militară, cu implicații majore în centrul Europei, pe care au generat-o.

Stadiul constructiv actual - vizibil, dar din păcate prea puțin vizitabil, datorită stării lui de degradare fizică -, ne prezintă un ansamblu arhitectonic impresionant prin îmbinarea armonioasă a două stiluri: cel al Renașterii târzii de factură italiană, evidențiat mai ales de zidul de incintă realizat în stilul bastionar nou, în secolul XIV, cel mai avansat din punctul de vedere al tehnicii și tacticii purtării războaielor și mai ales a asediilor; respectiv, cel Baroc, evident în incinta cetății prin reparațiile și amenajările realizate, dar mai ales prin construcțiile ridicate de austrieci în secolul al XVIII-lea, în cele 3 mari campanii edilitare pe care le-au desfășurat în cetate.

Încadrare tipologică. Promotorul introducerii în principatul transilvan a „noului sistem italian” de fortificații este Giovanni Castaldo, guvernator militar al Transilvaniei. Campania de fortificare a orașelor transilvănene s-a desfășurat în ordinea expunerii acestora în fața pericolului turcesc (Sibiu – Brașov – Alba Iulia – Cluj). Cetatea bastionară de la Oradea se construiește ca urmare a inițierii de către principele Ioan Sigismund

Veneția și al bisericii Santa Monica Portiuncola din Assisi, permițând credincioșilor să vină aici în pelerinaj”³¹. Aceasta a însemnat influențarea creșterii și dezvoltării negustoriilor, a meșteșugurilor în spațiul târgurilor orădene și implicit dezvoltarea orașului Oradea prin veniturile aduse. Dezvoltarea relațiilor comerciale, negoțului liber în țară, cu principalele orașe din Transilvania – Sibiu, Brașov, Cluj – statornicit pe baza diplomei privilegiale a lui Andrei II, din 1224, care au refuzat să se supună vămuirii de la Oradea. „În aceea perioadă 3 (trei) erau târgurile principale în Oradea: Olosig (Olazij), Orașul Nou (Nova Villa) și Sf. Laurențiu (Sanctus Laurentius)”³².

În perioada regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342) și a fiului său Ludovic cel Mare (1342-1382), Oradea cunoaște ca oraș și sediu episcopal catolic, o primă perioadă de înflorire. Datorită faptelor eroice ale celor doi suverani și a consolidării puterii lor, în aproape 80 de ani de domnie, relansarea cultului lui Ladislau cel Sfânt, luptele duse împotriva tătarilor, expedițiile încununate de succes contra turcilor, încep să fie menționate prin legende, care aureolau „puterea divină” a lui Ladislau. Este o perioadă însemnată, benefică sub toate aspectele asupra ținutului bihorean și a întregului areal transilvan prin stabilirea unei ordini economice, politice, administrative, culturale ș.a.m.d. în raporturile interne atât ale statului cât și ale bisericii.

Contextul istorico-social favorabil era firesc să aibă un impact pozitiv asupra dezvoltării mediului cultural local. E timpul episcopului catolic Demetrius (1345-1372) când vin la Oradea vestiții sculptori clujeni *Gheorghe și Martin* care ridică, în 1370, statuile în bronz a trei regi canonizați: *Ștefan I, Emeric și Ladislau I*. După informațiile culese se pare că cele 3 statui au fost amplasate în fața catedralei episcopale din Cetate³³. Aproximativ 20 de ani mai târziu, după ce în 1373 „au realizat la Praga admirabila *Statuie ecvestră a Sfântului Gheorghe ucigând balaurul*”, frații *Martin și Gheorghe*, revin la Oradea.³⁴

Statuia Sfântului Gheorghe realizată de sculptorii Martin și Gheorghe fiii pictorului Nicolae din Cluj, se detașează pregnant prin inovația viziunii și prin îndrăzneala interpretării nu numai la nivelul artei gotice clujene și transilvănene ci și pe acela al plasticii europene în genere. Datele la care au fost înfăptuite operele lor constituie termenii cronologici ai

Zapolya și stărilor țării a unui amplu proiect de modernizare a vechii fortificații, sincronizat cu moda occidentală. Planurile proiectantului rămas necunoscut sunt influențate de concepțiile arhitecților Antonio de Sangallo și Ottavio Baldigara, acesta din urmă devenind în 1584 conducătorul lucrărilor de la Oradea.

³¹ Balog Il, 1982, p. 41, cf. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 96

³² *** *Istoria orașului Oradea, op.cit.*, p. 97

³³ Avram, Godea, *op.cit.*, 1975, p. 24-25

³⁴ ... Analele Universității de Artă și Design, Cluj-Napoca, 2002, referat: *Relații plastice anatomice Om-animale reflectate în ecvestrele clujene*, Dorel Moise, Laurian Bonea, Virgil Slanțiu

activității lor. Descrise cu o vie admirație de mai mulți cronicari, de asemenea de călătorul turc Evilia Celebi, care vizitase în secolul al XVII-lea Transilvania și Banatul, statuile au fost dislocate de otomani și bronzul din care erau turnate a fost topit în 1660. Singura lucrare conservată și aparținând cu certitudine celor doi sculptori este statuia ecvestră a Sfântului Gheorghe, realizată în bronz la 1373, la comanda lui Carol al IV-lea. Așezată în una din curțile interioare ale palatului regal din Praga, pe **Hradcin**, grupul pare a fi decorat original o fântână. Copia sa în bronz (Fig.1) poate fi văzută în fața Bisericii reformate din strada Mihail Kogălniceanu, Cluj-Napoca.

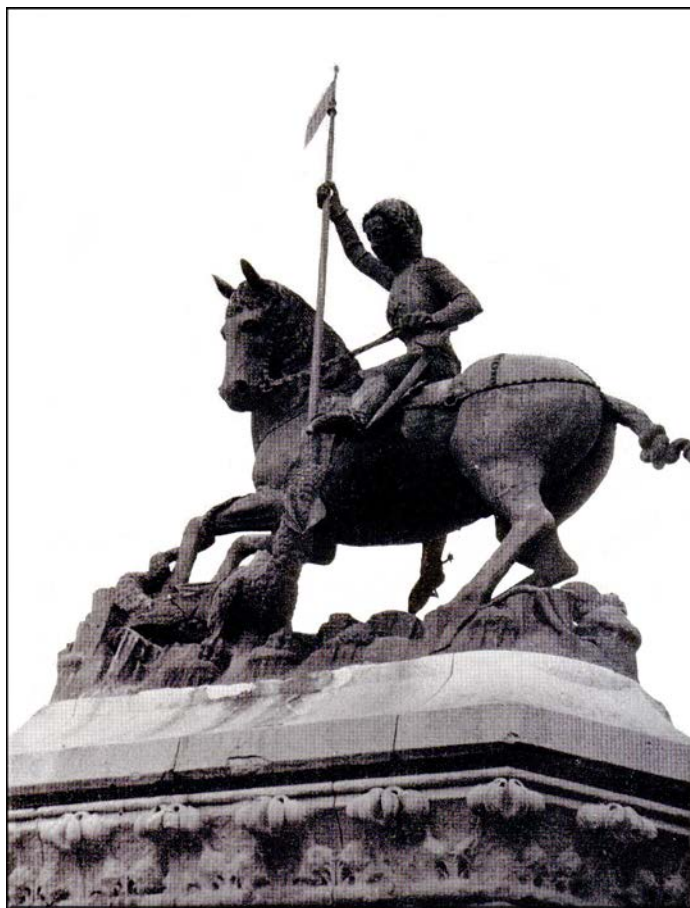

Fig.1 - Statuia Sfântului Gheorghe (Cluj)

Înțelegerea structurii organice se vădește printr-o justete a proporțiilor și o fidelitate în redarea anatomiei cabaline, ce uimește pentru epoca în care a fost executată. Surprins într-o impetuoasă mișcare, calul execută un început de cabrare, înscriind în spațiu o siluetă viguroasă și suplă. Din punct de vedere stilistic, atitudinea sa neobișnuit de evoluată, plină de expresivitate, nu-și găsește rival, nici seamăn în vreuna dintre statuile ecvestre ale goticului târziu din Europa, dar îngăduie o comparație cu acelea ale quattrocento-ului italian. Este în afară de orice îndoială că un singur model putea să-i inspire pe sculptorii clujeni, celebra statuie ecvestră a lui Marc Aureliu, aflată la Roma, în piața Capitolină, operă care îi va inspira de altfel și pe sculptorii italieni ai Renașterii.

În schimb, călărețul aparține tradiției gotice, la fel ca dragonul și soclul alcătuit din stânci stilizate. Sub armura compactă, dar aderentă, articularea trupului este rigidă, contrastând cu mobilitatea calului. Reptila, cu solzi și aripi de liliac, își răsucesce nervos coada prinzând ca într-o spirală vie piciorul calului. Descriind o elipsă în porțiunea anterioară a bazei, monstrul contribuie la echilibrarea grupului statuar. O anumită

complexitate a planurilor animă compoziția a cărei axă principală este marcată tranșant de diagonală suliței. În felul acesta, cei trei purtători ai dramei: omul, calul și dragonul sunt organic reuniți într-o structură logică, omogenă.

Contrastând cu modelarea puternică și clară a elementelor principale, soclul acoperit de arbuști pitici și cu animale acvaticе, o șopârlă, un șarpe, ivindu-se din crevasele stâncilor, denotă o tratare analitică a volumelor, a căror stilizare tinde spre pitoresc.

Balogh Jolan descifrează în atitudinea calului o cabrare. Presupunerea este greșită. Mișcarea este de lateralitate, o „fereală”, calul caută să evite primejdia tinzând la o mișcare de lateralo-pulsiune oferind în același timp spațiu cavalerului în a manevra sulița. Cabrarea presupune ridicarea membrelor anterioare în contact cu solul, în cazul de față, antebrațul își menține orizontalitatea, iar linia spinării se menține rectilinie. Răsucirea capului pe stânga cu botul fixând spata pare firească. Poziția se datorește atât tracțiunii dârlogului stâng, cât și atenției calului la primejdia generată de prezența reptilei. Capul apare ușor alungit cu maseterii reduși. Întrucât lungimea capului este cuprinsă de trei ori în lungimea corpului de la nivelul crestei occipitale la baza cozii, această lungire a capului creează impresia de scurtare a corpului sugerând senzația de „scurt și îndesat”. La această senzație contribuie și lățirea regiunii cervicale, normale pentru un armăsar, și care contribuie la impresia de forță împrumutând prin flexarea ei spre stânga o notă de mare frumusețe.

Flexarea membrelor anterioare este cam rigidă fapt ce atenuează senzația de mobilitate. Orizontalitatea antebrațului ne arată că nu este vorba de o cabrare. Membrele anterioare realizează un contact de sprijin puternic cu solul, o străduință în realizarea unei aderențe crescute încercând să-și smulgă membrul stâng din strânsura cozii dragonului. Punctul de sprijin se realizează prin sulița înfiptă în gura dragonului, poziția corpului calului efectuând un balans spre stânga având asigurat acest sprijin.

Mișcarea de eschivare se realizează prin mișcarea de lateralitate a stângului anterior, curbarea coloanei și a liniei cervicale, și linia avântată a călărețului care deși rigid, prins în zale își execută corect mișcarea. Examinând trenul posterior, crupa apare exagerat de rotunjită, puțin cam frântă deasupra jaretului. Dimensiunile membrului se înscriu în cele trei segmente teoretice ce definesc prin însumare lungimea membrului posterior. Văzute din spate membrele diverg ușor respectând grasetul ca punctul cel mai ieșit lateral. De la jaret, în loc ca aplombul să se apropie de linia mediană, razele osoase diverg. Probabil există o motivație a unui sol accidentat, a căutării unor puncte de stabilitate.

În concluzie, domină mișcarea corect exprimată alcătuind un tot, om, cal, dragon, împlinind crezul de ostilitate, al dominației binelui asupra răului. Anatomia cu tot excesul unor rotunjimi, servește atitudinea ca rezultat al ideii exprimate mai sus.

Sculptorii Martin și Gheorghe din însărcinarea episcopului catolic *Janos Zudar* (1383-1395), realizează o lucrare de sculptură monumentală, de excepție pentru aceea vreme – Statuia ecvestră a regelui *Ladislau cel Sfânt* (1390), un monument cu totul semnificativ vis-a-vis de crearea dimensiunii spiritual-culturale a orașului Oradea în sec. al XIV-lea. Imaginea statuii ecvestre a rămas în memoria și descrierea unor contemporani care au văzut-o și admirată, ca fiind o realizare artistică în „mărime naturală aurită pe toată suprafața” comparabilă din punct de vedere al valorii artistice, cu vestitele opere sculpturale ale timpului din Italia: statuia ecvestră a lui *Marcus Aurelius Antonius* de pe Capitoliul din Roma, statuia ecvestră a lui *Gattamelata* din Padova și în Veneția a condotierului *Bartolomeo Colleoni*³⁵.

Lucrări monumentale din păcate distruse de turci la 1660, după cucerirea Cetății orădene.

Deci în spațiul orădean se dezvoltă de acum o cultură renascentistă de factură italiană, nu numai datorită condițiilor socio-economice deosebite, ci poate în mod special datorită faptului „că unii episcopi și înalți ierarhi ai bisericii catolice erau originari din peninsula italică, seria (după cum aminteam în capitolul Renașterea), deschisă de *Ladislau Demendi din Neapole* (1378-1382), cel care și-a luat numele după satul Demend din comitatul Hont, din Ungaria.

După episcopii catolici *Demetrius* și *Ladislau Demendi* le-a urmat în sec. al XVI-lea *Andrea Scolari*, supranumit și *Florentinul* (1409-1426) – el fiind considerat a fi o perfectă încarnare a spiritului renascentist, un prelat demn de perioada care a rămas în istoria papalității sub numele de „pontificatul de aur”. Episcopul s-a folosit de artiștii italieni aflați în număr mare la curtea vărului său, a zidit capele, a ridicat altare, împodobindu-le cu cele mai luxoase decorații. A avut o mare „grijă față de tot ceea ce era element component al culturii”, primul care a constituit aici la Oradea un spațiu anume pentru bibliotecă.

„Andreea Scolari era atât de mândru de Palatul său episcopal încât scrisorile și le încheia cu formula nemaifolosită până atunci – datat în Oradea, în palatul nostru episcopal – sau – în casa noastră de reședință” (*datum Warad in nostra episcopale palatio, in sala nostrae habitationis*)³⁶. Umanismul italian nu a fost limitat doar la curtea episcopală, nu era destinat

³⁵ Avram, Godea, *op. cit.* 1975, p. 24-25

³⁶ *** *Istoria orașului Oradea, op.cit.*, p. 100

numai „unor inițiați”, ci el a pătruns în mediul orășenesc influențând modul de-a fi al burgheziei meșteșugărești și negustorești, iar „vorbirea italiană era un aspect obișnuit, făcea parte din însăși peisajul etnic citadin”³⁷, la care se adaugă mediul arhitectonic eclesiastic și laic de aceeași factură.

Este de menționat că în această perioadă în 1437 a izbucnit răscoala de la Bobâlna care se pare a fost determinată de ideile husite, concepții care au prins foarte ușor în rândul oamenilor simpli.

Totodată, vreau în acest context să reamintesc că în aceste decenii a „vârstei de aur” întâlnim „cea mai impresionantă personalitate a Renașterii din Europa centrală a acestei vremi – episcopul Ioan Vitez de Zredna”, exemplu de om având toate preocupările importante ale epocii sale, un strălucit mecenat „contemporan și îndrumător al primilor pași în ale învățăturii, a lui Matei Corvin, care-l învățase să prețuiască rafinamentul științelor și artelor”. Ioan Vitez a beneficiat „de prietenia lui Enea Silvio Piccolomini (1405-1464) ajuns papă sub numele de Pius al II-lea, umanist italian care, după cum se știe s-a referit și la români pe care îi considera „descendenți ai romanilor”. În treacăt amintesc de primul mare creator de poezie renascentistă în această parte a Europei, care a trăit în Oradea și care a prețuit marea bibliotecă realizată în Palatul episcopal – *Janus Pannonius*. Oradea va fi consacrată ca un mare centru al culturii renascentiste, unde vestitul fizician al Universității vieneze *Georg Pernerbach* (1423-1461) și-a înălțat observatorul astronomic, punând meridianul zero la Oradea și calculând de aici eclipsele solare și lunare în vestitele sale „tabele orădene” (*tabulas Varadienses*).

În 1488 – a fost tipărit la Brno poemul *Carmen miserabile* a lui *Rogierius* al cărui manuscris se păstrase în arhiva capitlului.

În perioada anilor 1502-1503 a studiat la Oradea tânărul *Nicolae Olahus* (1493-1568) vestit umanist de origine română, os domnesc din stirpea voievozilor Țării Românești, la vestita școală Capitulară de aici, luat sub oblăduire de *Thurzo Zsigmond*.

În 1526 a avut loc *bătălia de la Mohacs* care a constituit prologul căderii regatului feudal maghiar.

Unul din ultimii episcopi catolici din Oradea, înaintea triumfului Reformei a fost *Georgio Martinnuzzi* (1534-1557) care, mare admirator al arhitecturii renascentiste italiene a lăsat posterității castelele de la Vințiu de Jos și Gherla, ambele lucrate după planurile lui *Domenico de Bologna*, care a lucrat și la Oradea, realizând planurile faimoasei cetăți renascentiste orădene, unde astăzi, moștenind parcă strălucitoarele epoci medievale, am preluat și continuăm în vechiul său spirit aceste tradiții prin tânăra Facultate de Arte Vizuale.

³⁷ *Ibidem*, p. 101

Dintr-un oraș al culturii, școlii și bibliotecii, Oradea alunecă din „lumea generoasă a ideilor savante” și „a grijii față de spirit și morală” spre ideile pragmatice la preocuparea cotidiană față de necesitatea de a supraviețui, cheltuindu-se mai mult pentru oaste și pentru cetate, ajungând la mijlocul secolului al XVI-lea un oraș al Europei militare și politice.

În comitat, unde majoritatea populației era românească, deci de rit ortodox, greco-oriental, opțiunea religioasă nu era o problemă încă. Lupta se dădea între cele două credințe care își disputau nu numai primatul confesional-ideologic, ci și pe cel economico-politic, între catolici și protestanți – începea prozelitismul protestant.

Pe 24 februarie 1538 – s-a semnat la Oradea pacea între *Ferdinand de Habsburg* și *Ioan Zapolya*, act prin care, Transilvania devenea total separată de Ungaria.

Este perioada în care se cristalizează în urma marilor frământări politice și militare, noțiunea teritorială cunoscută mai târziu, în documentele oficiale sub numele de „părțile regatului Ungariei” – *partium regni Hungariae* – pe scurt *Partium*, în componența căreia intrau *comitatele Banat* (până în 1552), *Crișana* (până în 1660) și *Maramureș* (până spre sfârșitul secolului al XVI-lea).

Cetatea Oradea, prin capitularea din 10 aprilie 1557, marchează definitiv integrarea Oradei în Principatul Transilvaniei dar și proclamarea Reformei aici și confiscarea tuturor bunurilor Episcopiei (catolice) și a capitlului, toate instituțiile catolice fiind desființate. Au fost distruse numeroase biserici de către protestanți, fie în timpul asediului fie după încheierea lui. Au rămas intacte statuile din cetate ce reprezentau sfinți catolici și de care nimeni n-a îndrăznit să se atingă. Schimbările petrecute la Oradea în domeniul credinței au atras cu sine multă violență și distrugere când a început propagarea variantei unitariene a protestantismului, distrugând în 1565 ceea ce a mai rămas din urmele catolicismului orădean. Atunci a fost deschis mormântul regelui Ladislau iar osemintele sale risipite³⁸.

Alungarea iezuiților, intoleranța față de catolici au dus la înrăutățirea raportului dintre nestatornicul principe al Transilvaniei *Sigismund Bathori* și fruntașii orașului Oradea, cu urmări nefaste pentru destinul Bihorului și al orașului în deceniul ce a urmat.

Pe la 1600 s-a constituit domeniul Cetății Oradea care preluase de la fisc cea mai mare parte a vechilor posesiuni ale episcopiei catolice. Căpitanul cetății dispunea de clădiri, case, pivnițe, grajduri și numeros personal de servire, nu numai militar ci și economic. *Ștefan Bocskai* spre exemplu era plătit în bani și natură. Primea 100 de florini pe lună.

Vestitului căpitan de cetate, i s-a ridicat în orașul Salonta un monument impunător, omagiindu-l pentru meritele sale. În calitatea sa de comite suprem al comitatului Bihor – era

³⁸ Apud: Padhradzky, II, 1836, p. 44-45, c.f. ****Istoria orașului Oradea...*, p. 111

cel mai puternic feudal din zonă – de apărător al Cetății Oradea și pentru marea sa influență avută în teritoriile aferente. *La capitolul Salonta voi reveni cu detalii și comentariu asupra statuii închinată lui Ștefan Bocskai*³⁹.

La 1580 – având în vedere importanța Oradiei în cadrul principatului Transilvaniei, locuitorii orașului Oradea au fost ridicați la rangul de nobili, ei și urmașii lor, acordându-li-se un blazon. Toți locuitorii Oradiei erau nobili cu blazon, diplomă confirmată de către împăratul *Rudolf al II-lea de Habsburg*, în 21 martie 1600, ocazie cu care blazonul a fost îmbogățit cu noi elemente heraldice.

Pe la mijlocul secolului al XVII-lea erau mari conflicte între categoriile sociale ale orașului, unde adesea căpitani cetății erau obligați să intervină, în calitate de mediatori „a unor neînțelegeri”. Perioadă în care prin eliminarea totală a catolicilor liniștea orașului era permanent tulburată de jafuri și crime, devastări de case, orice măsură restrictivă dată de principe împotriva celor urmăriți de lege, în cea mai mare parte au rămas fără rezultat, din pricina divergențelor și a diverselor interese.

După 1657 s-a ajuns la o înțelegere. Înțelegere care a adus liniștea urbei, cu influențe benefice din punct de vedere social, economic și religios. Trei ani orașul s-a bucurat de tihnă.

„Existența unei intense vieți economice în oraș este dovedită de existența unor bresle, având fiecare profitul său distinct, pe meseriile de bază și de numeroasele târguri, deosebit de căutate de un mare număr de negustori veniți din toată Europa Centrală dar mai ales din cea de răsărit”⁴⁰. Negustorii turci aveau chiar o casă a lor în piața mare⁴¹.

Săpăturile arheologice executate în Cetatea Oradea în 1881 și 1883 nu au fost relevante. Cea mai veche descoperire arheologică în cetate se pare că este cea din 1755 când, cu ocazia săpării unui puț soldații imperiali ai marchizului Canova de Ville (?) au descoperit *mormântul reginei Maria*, soția lui Sigismund de Luxemburg⁴².

După cum aminteam „episcopului Demetrius i se datorează și completarea peisajului interior al cetății cu statuile a trei regi, statui executate între 1360 și 1370, de către Frații *Martin și Gheorghe* din Cluj. În 1390 realizează în bronz statuia *ecvestră a regelui Ladislau*”. În catedrala din cetate au fost înmormântați și cei 2 episcopi reprezentativi pentru cultura renașcentistă orădeană: *Andrea Scolari* (+1426) și *Thurzo Zsigmond* (+1512), ale căror lespezi funerare se află în prezent în catedrala romano-catolică din Olosig⁴³.

³⁹ vezi inf. prof. Danielitz Ende la capitolul *Statuile din Salonta*

⁴⁰ ****, Istoria orașului Oradea, op.cit., p. 117*

⁴¹ *Ibidem*

⁴² Apud: Haloși Fekete, P., *Maria Kiralyne sirjarol....*, p. 90-92, c.f. ****Istoria orașului Oradea, op.cit., p. 122*

⁴³ Apud: P Dejeu 1937, *op.cit.*, p. 93-94,

Cetatea Oradea făcea parte din categoria cetăților de baltă, îndeobște întâlnite în zona de câmpie. Se simțea nevoia construirii unei cetăți puternice abia la mijlocul secolului al XVI-lea după *bătălia de la Mohacs* (1526) și constituirea *pașalâcului de la Buda* (1540).

Pentru construirea unor fortificații care să facă față cerințelor sistemului de purtare a războiului, mai marii Principatului Transilvaniei au consultat și au angajat meșteri și arhitecți militari italieni, cei mai pricepuți în asemenea construcții la vremea respectivă. Se cuvine să amintim pe arhitectul *Giovanni Battista Bellucci* (+1554) și pe *Dominico de Bologna* căruia, cum aminteam mai sus, i se atribuie tipul de cetate pentagonală cu bastioane pe colțuri, și mai târziu vestitul arhitect militar *Maurizio Veniero* în timpul principelui *Gabriel Bethlen* (1613-1629), în memoria căruia, pentru posteritate Bastionul de pământ a rămas cu numele de bastionul Bethlen, nu numai pentru că a fost zidit de el, ci și din cauza inscripției omagiale de pe frontispiciu, dedicată principelui. Principe, căruia în anul 1999-2000 în parcul Petofi de astăzi, în Oradea, i s-a ridicat de către comunitatea maghiară orădeană o impunătoare statuie din bronz realizată de sculptorul clujean. În capitolul dedicat analizării operelor monumentale din Oradea mă voi opri cu aprecieri asupra operei și momentului ridicării ei.

Arhitectul preferat al lui *Gabriel Bethlen* în refacerea și reconstruirea cetății orădene a fost *Giacomo Resti*.

„Având în vedere marile eforturi pe care Transilvania le-a făcut pentru zidirea fortificației orădene, este pe deplin justificată aprecierea făcută de Gabriel Bethlen în noiembrie 1613, cu privire la Statutul ei: nu are nici un fel de drept la aceea Cetate a Oradiei nici măriia sa împăratul <german> și nici Ungaria, fiind cetate zidită din banii Ardealului, din dări, iar fără drept să ceri ce-i al altuia este împotriva dreptății lui Dumnezeu și al celei pământești, fiind și noi datori cu credință să păzim hotarele Țării noastre Transilvania.”⁴⁴. Cetatea asediată în mai multe rânduri nu a fost cucerită decât de două ori în 1660 și apoi în 1692.

La asediul din 1598, al turcilor, Cetatea Orădeană a primit un ajutor de la *Mihai Viteazul*, venindu-le în ajutor asediaților în mod direct, prin trimiterea unui corp excepțional format din 1500 de călăreți, sub conducerea lui *Aga Leca*, după cum afirmă cronicarul *Szamoskozi Istvan*⁴⁵, dar și indirect, „în luna octombrie 1598, trupele sale au trecut în sudul Dunării, au atacat prin surprindere și au distrus o armată turcească la Nicopole, au distrus

⁴⁴ Apud: Szilagy, 1887., p. 37-38, 40, 71-71, c.f. ****Istoria orașului Oradea*, op.cit., p. 133

⁴⁵ *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 128 și următoarele

cetatea, au trecut prin foc și sabie tot ținutul până în Munții Balcani și au înfrânt două armate lângă Vidin și Cladova”⁴⁶.

După cum rezultă dintr-o scrisoare a episcopului *Napragi Demeter*, scrisă la 20 octombrie 1598 adresată cardinalului *Cinzio Aldobrandini*, gestul lui Mihai a fost un ajutor dat Oradiei. Faptul că lui Sigismund Bathori nu-i conveneau acțiunile lui Mihai, este ilustrat și de Szamoskozi în cronica sa, acesta afirmând că: „în vremea când a săvârșit Mihai vodă toate acestea, repezita pe olac craiul Sigismund la Mihai vodă pe *Luca Bakonyai* făcându-i știre că *Mohamed Satârgi pașa* a luat Oradea; Mihai vodă aflând această veste s-a întors în Țara Românească”⁴⁷.

Orădenii recunoscători marelui voievod român, în anul 1994-1995 îi ridică spre memoria sa veșnică, o statuie ecvestră așezată în piața centrală a Oradiei înfățișându-l săltat în șa, cu privirea ageră îndreptată protector spre direcția cetății medievale orădene.

Perioada suzeranității habsburgice (1598-1606), după încheierea asediului cetății de pe malul Crișului Repede, a dovedit că intențiile habsburgilor erau de a rămâne definitiv în posesia Oradiei și a Bihorului.

Sigismund, apoi *Andrei Bathori* care i-a urmat în fruntea principatului, a încercat pe parcursul anului 1599, prin solii trimise la Rudolf să redobândească Oradea. Generalul *Giorgio Basta*, mare căpitan al Ungariei superioare, avea misiunea de a-l urmări pe Mihai, de a păzi părțile vestice ale transilvaniei aflate sub suzeranitatea Austriei, de „eventualele încercări ale lui Mihai Viteazul de a le reîngloba în cadrul principatului Transilvaniei al cărui domn era din octombrie 1599”.

În decembrie 1599 *Sigismund Bathori* care voia să revină pentru a treia oară în fruntea Principatului, trimite un om de încredere la *Ștefan Bocskai*, unul din cei mai influenți nobili ai comitatului Bihor, în Sâniob, avertizându-l de pericolul ce-l reprezintă Mihai pentru nobilimea din întregul Ardeal.

Mihai Vodă după cucerirea Transilvaniei (28 octombrie 1599) avea un singur țel – refacerea integrității ei – cerând insistent cu toate ocaziile retrocedarea teritoriilor înstrăinate de austrieci. Elocvente în acest sens sunt demersurile sale pe lângă curtea vieneză; la sfârșitul lui iulie 1600, erau formulate „dorințele măriei sale Mihai Vodă, domn al Transilvaniei, Moldovei și Țării Românești față de înălțimea sa, Împăratul” – restituirea celor cinci comitate

⁴⁶ Apud: N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria...*, p. 238 și următoarele, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 128

⁴⁷ Apud: Crăciun, 1928, p. 112, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 129

(Bihor, Solnocul Inferior, Solnocul de Mijloc, Zărand și Crasna) Transilvaniei, așa cum au fost înainte⁴⁸.

După pierderea *bătăliei de la Mierăslău* (18 septembrie 1600) Mihai a pierdut succesiv nu numai Transilvania, ci și Moldova și Țara Românească.

În decembrie 1600 *Mihai Viteazul* intră în Ținutul *Beiușului*, pe 11 decembrie intră și în Cetatea Oradiei, iar a doua zi pleacă spre Debrecin, unde după un scurt popas la Săcuieni, ajunge pe 13-14 decembrie la Oradea, unde marele voievod a fost bine primit în drumul său către Viena.

Nemulțumirea față de domnia sângeroasă a lui Basta în Transilvania, a dus la „declanșarea unei puternice răscoale antihabsburgice” în fruntea căreia s-a reînstatat fostul consilier al împăratului în problemele transilvaniei, *Ștefan Bocskai*, care sprijinit de oștile haiducilor din Câmpia Tisei obține o strălucită victorie asupra trupelor imperiale, la Almoșd în 14 octombrie 1604. La 21 februarie 1605 Bocskai a fost ales principe al Transilvaniei. Cetatea Oradiei a refuzat supunerea față de noul suveran. Habsburgii prin pacea de la Viena (23 iunie 1606) recunosc ca principe la Transilvaniei pe Bocskai, cedându-i și Oradea la 22 noiembrie același an.

Funcției de „Mare căpitan al Cetății” Oradiei i s-au conferit demnitățile echivalente celui de al doilea om după principe, până la 1660. Misiunea căpitanului era foarte bine precizată, el era numit numai pentru un an, dar această numire putea fi prelungită sine die. Avea atribuții militare și juridice, poate uneori castelan, sau administrator al veniturilor cetății.

Rhedey Ferenc, cumnatul principelui Gabriel Bethlen, a îndeplinit dregătoria de Mare căpitan al Cetății Oradea și comite al Comitatului Bihor, sub trei principii – *Sigismund Rakoczy*, *Gabriel Bathori* și *Gabriel Bethlen*, ceea ce a fost un caz unic în istoria instituției orădene.

„În caz de ridicare generală, căpitanul de Oradea era și comandant suprem al forțelor din *Partium*, fapt remarcat în jurnalul său de *Antonio Possevino*”⁴⁹.

Ultimul mare căpitan al Cetății Oradea a fost *Rhedey Laszlo*, numit la 20 iunie 1660, dar care nu a mai reușit să se instaleze, datorită căderii cetății în mâna turcilor în august 1660. Crișana devenea pașalâc iar Principatul Transilvaniei a trebuit să se retragă pe aliniamentul

⁴⁸ Apud:*** *Mihai Viteazul în conștiința europeană I*, 1982, p. 552, cf. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 130

⁴⁹ Apud: MCRT. X, p. 138, cf. ****Istoria orașului Oradea...*, p. 134

cetăților Hodod – Șimleul Silvaniei – Valcău – Bologa, iar în locul căpităniei de Oradea a luat ființă căpitănia de Cluj⁵⁰.

Dieta de la Mediaș (ianuarie 1658) l-a proclamat din nou principe pe Rackoczi, sub presiunea acestuia, fapt ce a grăbit intervenția în Transilvania.

Au început pregătirile de război, importante trupe turcești s-au adunat la Timișoara. Rackoczi descinde și el în tabăra comitatelor vestice la *Ianoșda* lângă Salonta. Bătălia s-a dat lângă Lipova (5 iulie 1658) și s-a încheiat cu victoria principelui.

În zilele lui august (1658) a început marea expediție de pedepsire a rebelului Rackoczi care viza ca punct final Cetatea Oradea. La expediție au participat și *domnii Moldovei - Gheorghe Ghica – și Munteniei – Mihnea III Radu* –, cu oștile lor. La această expediție a participat, după propriile sale mărturii și cronicarul moldovean *Miron Costin*, însoțind pe Domnul Moldovei.

1657-1660 au fost trei ani de aprige dispute pentru Principatul Transilvaniei, acesta era împresurat din toate părțile de Imperiul Otoman. Situația se menține deosebit de grea pentru Transilvania. Prinții Barcsai și Rakoczi își disputau conducerea principatului. Cei doi erau separați, însă de scopuri diametral opuse. Partium-ul a depus în cele din urmă jurământul de credință față de Barcsai. Rakoczi care avea mari domenii în Crișana, iar Oradea – care avea mari obligații față de Rakoczi – nu s-a dezlegat de obligațiile pe care le avea față de acesta. Stăpân în spațiul Crișul Repede și al Barcăului, Principele Rakoczi avea doi mari aliați: pe Domnii români, Constantin Șerban din Țara Românească și Gheorghe Ștefan din Moldova care aveau domenii în comitatul Bihor, proprietatea familiei Rokoczi – la Șinteu, de la care l-au și cumpărat.

Împresurarea Oradiei, o cetate mult prea importantă pentru stăpânirea efectivă a acestei regiuni și odată cu aceasta pedepsirea și cucerirea ei de către *Ali Pașa de Timișoara* la 1660, reprezentând una din ultimele zvâgniri expansioniste ale Imperiului Otoman, un important pas spre ținta următoare – Europa Centrală. „Anii 1660-1692 sunt unii de răscruce în evoluția imperiului Otoman”. După perioada de reviriment datorat în bună parte vizirului lui *Koprulu Mehmed pașa*, reviriment marcat și de noi cuceriri – cetatea Candia din insula Creta (1670) și Camenița din Podolia (1672) – urmează epoca înfrângerii de la porțile Vienei (1683), care va determina retragerea succesivă a imperiului din Europa centrală.

Pacea de la Vasvar (Eisenburg), din 1664, va mai ameliora exploatarea otomană pe teritoriul pašalâcului orădean, dar ea consfințește recunoașterea oficială a cuceririi Oradiei. Asediul și cucerirea Oradiei a fost considerat „o pedeapsă” pentru ajutorul dat de orădeni și de

⁵⁰ Apud: Borcea L, 1978, p. 116, c.f. ****Istoria orasului Oradea...*, p.135

haiducimea comitatelor din vestul Principatului Transilvaniei, lui Rakoczi, cu toate că, cauzele sunt mult mai complexe și vizează însăși strategia pașei în raporturile imperiului cu partea centrală a Europei – crearea unui front capabil oricând de a fi împins înainte.

În iulie 1660 totalul efectivelor otomane în asediul cetății Oradiei se ridică la circa 45.000 de oameni, iar cel al apărătorilor la 850, între care „foarte puțini erau cei ce se pricepeau la mînuirea armelor”.

Teritoriul Transilvaniei era devastat de oștirile turco-tătare. La 15 iulie „turcii somară prin scrisoare pe asediați să predea cetatea”⁵¹, lucru pe care ei îl refuzară și rămaseră neclintii în hotărârea lor de-a apăra cetatea. Cetatea era ușor expusă tirului artileriei cu bătaie mai lungă. Între cei ce au rămas în interiorul cetății, domnea o atmosferă de speranță și optimism, nădejdea fiind că austriecii în decurs de câteva zile vor interveni, nelăsând acest important bastion de la frontierele Principatului Transilvaniei, și implicit, de la cele ale Austriei, să cadă în mâna otomanilor.⁵²

Pentru asediatori o problemă deosebită a fost evacuarea apei din șanțul cetății. Călătorul turc *Evliya Celebi*, prezent la asediu, remarcă foarte bine rostul acestei operații⁵³; „... cetatea are un șanț cât o mare; e atât de larg și de adânc încât și galera lui Capudan-pașa s-ar putea plimba în el” – sau din cronica lui Hasan Vegihi: „Lățimea șanțului care era în jurul ei, era de o sută de arșini⁵⁴, iar adâncimea lui de doi arșini⁵⁵, era plin cu apă ... toate acestea înconjurau cetatea dându-i forma unui balaur. Nimeni nu putea să treacă peste apa aceea. Până și o pasăre în zbor nu putea să o atingă cu aripa ei”⁵⁶. În realitate adâncimea apei era mult mai mare de un metru și jumătate.

Cei din cetate nu aveau nici un fel de ajutor. Ei nu aveau de unde să știe că habsburgii renunțaseră de a ajutarea cetatea – prin consiliul imperial, întrunit la Graz la 27 iulie.

La 27 august 1660 cei circa 300 de apărători care au mai rămas în viață, au predat cetatea lui Ali pașa, căruia îi prezentară într-un mesaj doleanțele lor, sintetizate în opt puncte. Ali pașa nu și-a pus semnătura pe textul documentului.

Între cei căzuți se înscrie numele lui *Ioan Raț, Mihai și Ștefan Manciu, Horvath Tamaș, Ștefan Crainic, Szilaghi Peter* și mulți alții.

Vestea cuceririi Cetății Oradea a adus mare bucurie la Istanbul⁵⁷

⁵¹ Apud: Szalardi, 1980, p. 591, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 145

⁵² *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 145

⁵³ *Ibidem*, p. 146

⁵⁴ aproximativ 60-70 m

⁵⁵ aproximativ 1,20-1,50 m

⁵⁶ Apud: *Cronici turcești II*, 1974, p. 186-187, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 145

⁵⁷ *Ibidem*, p. 188

„Cădea astfel în mâna turcilor una din cele mai importante cetăți de margine ale Principatului Transilvaniei. În acel moment cetatea avea un peisaj dezolant: toate bastioanele suferiseră stricăciuni mari, șanțul cetății era plin de moloz și lemnărie, iar din frumoasele clădiri din interior nu mai rămaseră decât palide umbre a ceea ce au fost. Statuile meșterilor clujeni, sculptorii Martin și Gheorghe, din secolul al XIV-lea, au fost distruse, regii pe care îi reprezentau fiind considerați idoli creștini.”⁵⁸

Puțin timp după căderea orașului Oradea au fost ocupate principalele orașe și cetăți din comitat: Salonta, Beiuș, Sîniob, Pomezău, Șinteu etc. Curioasă atitudinea țăranilor care s-au supus de bunăvoie turcilor, ei chemându-i pe cuceritori, preferându-i nobilimii⁵⁹.

Cronicarul Georg Kraus arată că „... pe când noi ne aflam încă sub zidurile Oradiei au apărut vreo o mie de cătane ungurene și au răpit de pe câmp 52 de cămile, 60 măgari și 600 cai de-ai lui Ali pașa”⁶⁰.

Sinan Pașa este numit și devine primul guvernator (beglerbeg) – „stăpân și valiu” al pașalâcului de Oradea⁶¹.

Turcii care acordau o importanță deosebită cetății Oradiei, au trecut la refacerea ei. Evlia Celebi descrie astfel înfățișarea urbei: „Acest oraș mare, de formă pătrată, are toate străzile sale în formă de pătrățele de șah, făcute încă de pe vremea ghiaurilor, potrivit regulilor științei geometriei ... și prin șanțul acestuia curge râul Criș”⁶² Se pare că Oradea a dobândit un plus de strălucire în anii stăpânirii otomane. În cei 32 de ani de stăpânire turcească, Oradea și-a păstrat situația, starea și funcționalitatea ei, fiind preluate de la vechii stăpâni. Biserica din interior a fost transformată în geamie. „Pe stampa realizată la 1692, se află o impunătoare moschee care se detașează dintre celelalte construcții prin cupolă și cele patru minarete ale sale”⁶³.

În perioada stăpânirii otomane, viața economică și comercială la Oradea cunoștea o deosebită înflorire. Celebi amintește că „la începutul anului, cu patruzeci de zile mai înainte de sărbătoarea de ouă a ghiaurilor, se face un bazar anual ... unde vin din India, din Yemen, din Arabia și din Persia ... vin sute de mii de oameni ... încât această câmpie a Oradiei se umple de corturi și căruțe. „Târg ce dura douăzeci de zile în afara orașului, într-un loc deschis. Oradea în perioada stăpânirii otomane devenise = vacuf = proprietate ecleziastică a orașelor sfinte MECA și MEDINA. Toleranța religioasă a fost una din trăsăturile pozitive ale turcilor,

⁵⁸ *Ibidem*

⁵⁹ Apud: T. T., 1880, p. 744-745, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 149

⁶⁰ Kraus, 1965, p. 377, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 150

⁶¹ *Ibidem*

⁶² *Călători străini VI...*, p. 663, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 150

⁶³ S.Borovszki, 1901, p. 523, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 151

ea având efect benefic și din punct de vedere etnic. Oradea până atunci oraș închis, își deschide porțile și pentru românii ortodocși ca și pentru catolicii maghiari. Românii ortodocși au avut posibilitatea să-și desfășoare nestingherit activitatea întru ale credinței. Pentru românii ortodocși din Bihor vin episcopi de la Constantinopol, încercând să refacă vechea ierarhie bisericească.

Aceasta poate fi și explicația că documentele cele mai vechi ale parohiei ortodoxe din *Velența* erau din anul 1667⁶⁴.

Asedierea în 1691 a cetății orădene de armatele imperiale austriece în frunte cu vestitul general *Donath Heissler*, cel învins de *Constantin Brâncoveanu* în bătălia de la Zărnești (1690) duce la capitularea garnizoanei turcești din cetate.

1692 iunie este începutul, fără îndoială, a unei noi ere în viața orașului Oradea, o revenire administrativă la lumea creștină a Europei.

Administrația militară austriacă constituită din trupele reunite sub stindardul Ligii Sfinte - semnifică în istoria orașului Oradea începutul epocii care conținea mai toate elementele caracteristice lumii moderne.

Curtea imperială nu mai ținea cont de „realitatea și drepturile istorice” ale principatului transilvănean și a început redesenarea hărții politice a Europei Centrale „după un plan propriu prestabilit”⁶⁵.

Între anii 1692-1703 – Oradea și așezările din jurul ei au trecut printr-o perioadă liniștită, de reconstrucție, fără operațiuni militare care să fi afectat viața locuitorilor. Episcopia romano-catolică din Oradea și-a avut rolul său exact definit, de instrumentul de unificare, de coagulare a noilor provincii imperiale din jumătatea estică a statului austriac. *Diploma leopoldină* emisă la 24 noiembrie 1693 aduce toate domeniile Episcopiei romano-catolice și ale Capitlului său din cuprinsul comitatului Bihor și din afara lui, înapoiate și donate din nou acesteia.

Se pun bazele refacerii economice, se porcede la repararea zidurilor exterioare de apărare a cetății, toate serios avariate de tirul artileriei de asediu, se depune un imens efort de reconstrucție a fortificațiilor după un plan inițiat de *generalul Corbelli*. Tot Corbelli a inițiat construirea, între bastioanele Bethlen și Crăișorul, „a unei brutării cu șase cuptoare”⁶⁶.

După 1703 – situația s-a schimbat radical datorită „izbucnirii mișcării antihabsburgice conduse de *Francisc Rakoczi al II-lea*”. Locuitorii ținuturilor orădene au optat permanent

⁶⁴ Palugyay .. vol II, 1953, p. 347, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 154

⁶⁵ Gorun Gh, *op.cit.*, p. 85-86 c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 165

⁶⁶ Bucataria se afla azi în stare de ruina, fiind nefuncțională. Construcția este utilizată parțial și ea se află în forma proiectată inițial de constructor

pentru garnizoana austriacă din cetate; locuitori ortodocși – români și cei de etnie sârbă și macedoromână au sprijinit decisiv apărarea cetății de atacurile răsculaților.⁶⁷ Întreaga mișcare antihabsburgică s-a sfârșit prin încheierea păcii de la Satu Mare.

Împăratul *Carol al VI-lea* a semnat un decret imperial prin care recunoaște meritele și serviciile aduse de orădeni Casei imperiale în timpul răzcoalei curuților întărindu-le privilegiile, recunoscute la 21 martie 1600 de împăratul *Rudolf al II-lea*, precum și „dreptul de a folosi din nou, sigilul orașului și stema acordată de același domnitor”⁶⁸.

Privilegiul din 1474, acordat de *Matei Corvin* târgurilor Olosig și Velența și prin extensie și orașului Oradea, de a-i scuti pe locuitorii celor două așezări de obligația achitării tricesimei, a dării legale și a unor impozite de mai mică importanță, a fost întărit de *Rudolf al II-lea* în 1600 și reconfirmat de *Carol al VI-lea* în 1712 – facilitând decisiv dezvoltarea orașului, a vieții comerciale locale, aproape pe tot parcursul secolului al XVIII-lea.

Având la bază o reglementare juridică, printr-un edict editat de regina *Izabella* în 1558, pe vremea minoratului principelui *Ioan Sigismund Zapolya*, actul a fost reconfirmat, rămânând valabil și a stat la baza „toleranței quasi-totale” cu care au fost tratate persoanele care au dorit să se stabilească în cele trei târguri orădene în cursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, toleranță devenită tradiție și, mai târziu, una din caracteristicile spiritualității locale.

În mijlocul secolului al XVIII-lea s-au făcut nenumărate demersuri de Consiliul local al orașului pentru ca Oradea să primească rangul de oraș liber regal. Aceasta se întâmpla în timpul reginei *Maria Tereza*, era prin 1767. Realizarea obținerii și recunoașterea drepturilor orașenești și a rangului de oraș liber regal, nu a fost definitivată nici sub împăratul *Iosif al II-lea* după 1780.

În 1801 – foruri superioare au decis scoaterea de sub jurisdicția consiliului local orădean a locuitorilor de origine nobilă. Apar primele semnale clare a schimbărilor mentalității orădene într-o direcție net capitalistă, motivația economică prevalând asupra celei privilegiale.

Crearea orașului modern Oradea, prin unirea celor patru târguri va fi opera regimului imperial postrevoluționar la 4 noiembrie 1849 prin decretul imperial nr. 2842. Se face și numirea primului primar al noului oraș în persoana lui *Bolonyi Menyhert*. Orașul intră în istorie la 1850 – sub numele de Oradea Mare. Se obține prelungirea căii ferate din direcția Szolnok până în Oradea.

⁶⁷ Mureșianu, *op.cit.*, p. 111-130, c.f. c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 161

⁶⁸ A.S.O, Fond. *Primăria orașului Oradea*, dosar. 20, p. 179, cf. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 164

I.3. Bihorul în timpul Școlii Ardelene (Epoca Luminilor)

Biserica romano-catolică, prin voința imperială este repusă în vechile sale drepturi ce le avea până la mijlocul secolului al XVI-lea, asta a însemnat nu numai contrareformă ci și o restaurare integrală a rolului și poziției sale amintite în societatea secolului al XVIII-lea. „Episcopul a redevenit capul politic al Comitatului Bihor- iar Biserica romano catolică instituția care a controlat și direcționat toate compartimentele vieții publice”⁶⁹

OMUL care a coagulat energiile pentru începerea reconstrucției, după ocupația otomană, a fost episcopul. El a reînființat *Capitulul Episcopal* care, în 1698, avea deja patru membri. A fost cel care a adus călugării iezuiți și franciscani, primii erau însărcinați cu organizarea școlilor orădene⁷⁰ și a construit *biserica Sfânta Brigitta*, „primul – și singurul – lăcaș de cult creștin din Oradea de după alungarea turcilor din cetate”. Nici în comitat și nici în Oradea, biserica romano-catolică nu a avut credincioși. În covârșitoare proporție locuitorii erau de confesiune ortodoxă sau protestantă. *Episcopul Benkovics* a avut marele merit de-a fi fost acela care a trasat perspectivele de dezvoltare urbanistică a orașului său de reședință. A inițiat misiunea de refacere a centrului episcopal pe locul său tradițional, adică în cetatea orădeană, răzgândindu-se apoi și stabilind locul, ridicării palatului episcopal mai spre nord, în Olosig. Hotărâre respectată de urmașii săi în scaunul episcopal.

Episcopul Csaky Imre (1702-1732) a inaugurat prozelitismul catolic al cărui obiectiv au fost românii. În 1713 – îl numește pe preotul *Pal Laszlo*, secui ce știa românește, „în funcția de canonic și protopop al greco-catolicilor din Bihor”. Succesele în propagarea unirii religioase nu l-au ocolit. În primul rând episcopul Csaky Imre – devenit cardinal în 1717 – a fost om de cultură. „La curtea sa muzicienii și-au găsit un adăpost sigur. În 1720 acesta a cumpărat o colecție de 62 de tablouri, iar biblioteca sa personală a conținut nu numai lucrări de teologie, ci și de istorie, drept, geografie și literatură, el însuși fiind autorul unor lucrări de drept.”⁷¹. Episcopul Csaky, s-a dedicat cu obstinație, dezvoltării eparhiei orădene, pornind propriul său proiect de construcții în 1726, începând cu o nouă reședință episcopală, a construit *Casa Comitatului* și un lazaret⁷². După anul 1727 i-a adus la Oradea pe călugării capucini, premonstratensi și paulini „ajutându-i să-și ridice noile mănăstiri”, iar „... pe iezuiți

⁶⁹ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 183

⁷⁰ Bunytai, Malnași, 1935, p. 181, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 184

⁷¹ *** *Istoria orașului Oradea*, p.185

⁷² Lazaretul a fost construit pe locul Spitalului județean actual de pe calea Republicii, nr. 35

i-au scos din cetate și i-a determinat să își deschidă școala în mijlocul târgului Olosig. A întemeiat o școală și pentru românii greco-catolici din oraș⁷³

În fruntea eparhiei romano-catolice este numit episcop Csaky Miklos (+1747) care s-a dovedit un bun administrator, el a fost „promotorul economiei de tip mercantilist”, înființând cele mai multe manufacturi din comitat; el este cel care încheie lucrările la catedrala Sf. Ladislau, astăzi în Piața Unirii din centrul Oradei, față în față cu edificiul actualei Primării. A cumpărat pe la 1739 în centrul târgului Oradea două clădiri, una fiind destinată ca lăcaș de cult pentru greco-catolicii din Oradea. În 1740 a întemeiat Seminarul romano-catolic care avea rostul de a pregăti personalul necesar eparhiei orădene. A dotat seminarul și cu o tipografie. A donat călugărilor paulini terenul necesar construirii unei mănăstiri în care să funcționeze și o școală, sprijinind și școala iezuită.

În anul 1747 contele *Forgacs Pal* devine episcopul eparhiei romano-catolice orădene. Acesta beneficiind de o importantă susținere imperială a putut să-și permită „un grandios proiect de construcții ... pentru gloria străbunilor și vechea măreție a bisericii”⁷⁴. Proiect, a cărui construcție a demarat la 1 mai 1752, punându-se piatra de temelie a noii catedrale catolice, pe un teren liber în afara târgului Olosig. Tot aici s-a decis a fi construită *Palatul episcopal – Muzeul Țării Crișurilor* de astăzi și locuințele canonicilor din Capitlu.

Prozelitismul catolic desfășurat sub excesiva autoritate a episcopului *Forgacs* a constituit o înșiruire de conflicte grave, precum disputa dintre ortodocșii și greco-catolicii din Bihor. 147 de localități au trecut la greco-catolicism.

Anchetele l-au relevat pe *episcopul Forgacs* ca principalul vinovat de tensiunile confesionale din comitat, ca urmare, episcopul a fost mutat de la Oradea, în fruntea eparhiei mai mici de la Vac.

La 1759 a urmat în fruntea eparhiei orădene *episcopul Patachich Adam*, om de cultură, cu vaste legături în cercurile intelectuale ale Curții Imperiale, personalitate interesantă, preocupat, cel dintâi, de detaliile spirituale ale misiunii sale. A continuat construirea *Palatului Episcopal*, a fost foarte preocupat de soarta Seminarului Teologic pe care l-a dorit mutat în vecinătatea palatului episcopal, proiect realizat de *arhitectul Hillebrand*, construcție începută la 1762. A întemeiat o Bibliotecă impozantă, care a avut caracter public, compusă din aproximativ 15.000 volume. „El a concentrat la curtea sa de prinț al Bisericii Universale un număr de personalități de seamă, oameni de cultură, artiști”⁷⁵; plasticieni, actori și muzicieni pentru orchestra Catedralei Sfântului Ladislau. Reprezentațiile muzicale și cele teatrale au

⁷³ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 195

⁷⁴ Bunyitay, Malnași, 1935, p. 300, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 186

⁷⁵ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 187

avut aceeași soartă fiind interzise de Curte, fiindcă nu s-au respectat zilele de post și orchestra nu s-a limitat să cânte doar muzică religioasă. Cheltuielile culturale de la Curtea Episcopală orădeană a atras atenția *Mariei Tereza*, stabilind în 1770, personal ordinea efectuării investițiilor din subvențiile centrale. Oradea va pierde în curând „pe cel mai vestit promotor al vieții culturale și al preocupărilor intelectuale”⁷⁶ pe care l-a avut în secolul al XVIII-lea.

„La 26 iulie 1775 a fost semnat decretul imperial de fondare și dotare a *Episcopiei greco-catolice orădene*”⁷⁷. Noua dieceză îl avea în frunte pe *Moise Dragoș*. Prin aceasta, Episcopia romano-catolică orădeană pierdea trei sferturi din numărul total de credincioși. Meritul episcopului Dragoș a fost important pentru dezvoltarea comunităților greco-catolice, stăpânirea și eliminarea conflictelor confesional locale și din eparhie, organizarea noii dieceze, obținând rezultate notabile.

Urmașul lui Moise Dragoș a fost *Episcopul Ignatie Darabant* (1778-1805) care a desfășurat cea mai importantă activitate spirituală românească la Oradea în secolul al XVIII-lea. Cea mai importantă acțiune din palmaresul său a fost cea legată de primul memoriu politic al românilor din Transilvania, *Supplex Libellus Valachorum*, înaintat împăratului *Leopold al II-lea* la 1791. La Viena, în 1792, i-a consiliat pe episcopii *Ian Bob* și *Gherasim Adamovici*, până când aceștia au prezentat memoriul în fața curții⁷⁸.

Iluminist convins, Ignatie Darabant era conștient că ascensiunea social-culturală a enoriașilor săi e posibilă prin instrucție; episcopul Greco-Catolic de Oradea și-a dat toată strădania de a dezvolta o rețea școlară proprie. În 1792 – 30 ianuarie obține decretul de înființare a seminarului greco-catolic, deschis în clădirea fostei mănăstiri a iezuiților în târgul Olosig. Următorul pas era înființarea unui seminar de rang universitar, pentru care a și primit aprobarea Consiliului Locumtenențial în aprilie 1801. Nu l-a putut deschide datorită piedicilor puse din propriul anturaj.

Cursul preparandial înființat anterior a primit o atenție deosebită din partea Episcopului Darabant. El a fost condus între 1785-1790 de *Simeon Maghiar*, apoi de *Ioan Corneli*, un prefect al școlilor naționale (anul 1792), permanent preocupat de consecvența înființării școlilor la sate. „Cursul preparandial, devenit ulterior școală normală, a pregătit învățătorii necesari școlilor elementare, patronând educația școlară a unei bune părți a locuitorilor români din comitatele asupra cărora Episcopia greco-catolică și-a exercitat autoritatea spirituală”⁷⁹.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 188

⁷⁷ *Ibidem*,

⁷⁸ *Ibidem*,

⁷⁹ *Ibidem*, p. 189

Episcopul Darabant, a fost preocupat și interesat de tipărirea cărților necesare școlilor, publicării unor lucrări științifice românești fundamentale, făcând publice rezultatele muncii elitei intelectuale românești.

Episcopul Ignatie Darabant, în 1799, propune, în locul rămas vacant după moartea cenzorului rutean al Editurii Universității din Buda, destinată prin statut pentru a sprijini activitatea editorială confesională greco-catolică, pe cel mai erudit dintre corifeii Școlii Ardelene – *Samuil Micu Klein*.⁸⁰ Abia în 1804 Micu Klein devine cenzor și corector al cărților românești tipărite la tipografia din Buda.

Episcopul Darabant a reușit în ultimii ani ai păstoririi sale să ridice în centrul târgului Oradea o biserică catedrală pe măsura demnității sale – *Biserica Sf. Nicolae* – pe care o admirăm și astăzi, bucuroși că în zilele noastre, cu mare întârziere după anul 1989, a fost redată (20 noiembrie 2005) episcopatului greco-catolic spre folosință cum se cuvenea.

Ignatie Darabant (1788-1805) a fost urmașul lui *Moise Dragoș* în scaunul episcopal al Oradiei. El a sprijinit, material și moral, pe corifeii Școlii Ardelene: *Samuil Micu*, *Gheorghe Șincai* și *Petru Maior*. A întemeiat *Seminarul Teologic* (1792) și a zidit catedrala Sfântul Nicolae din Oradea (1803).

* * *

Contele Karoly Antal – directorul circumscripției școlare orădene, propune în 25 decembrie 1776 înființarea în Oradea a unei instituții școlare de rang superior. Astfel în 1780 ia ființă – cu primul an de studii de filozofie – *Academia Regală din Oradea* – iar în 1 septembrie 1788 și cu primul an de studii de drept. „Academia din Oradea a pregătit în primul rând, funcționarii necesari aparatului administrațiilor de stat și domeniiale, iar judecând după apartenența confesională, singura ce conta în epocă, între 30-40% dintre studenți au fost greco-catolici și ortodocși”⁸¹. Absolvenții aveau dreptul să își continue studiile superioare la oricare universitate din Imperiul Austriac, diploma eliberată de ea nefiind echivalată cu o licență universitară.

„Correspondența lui *Ioan Corneli* cu profesorul *Alexandru Cholbazan* – de la *Gimnaziul superior din Stanislavov*, din Galiția austriacă, i-a prilejuit acestuia o trecere în revistă a intelectualilor orădeni care-și desfășurau activitatea aici, la cumpăna dintre secolul al

⁸⁰ Conceptul original inedit, datat 6 sept. 1799, în A.S.O., fond. Episcopia greco-catolică Oradea, dos. 1079, f. 60

⁸¹ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 190

XVIII-lea și al XIX-lea”⁸². Enumerarea acestora deși parțială și dominată de un exclusivism confesional a fost lungă și cuprindea intelectuali din multiple domenii de activitate: profesorii de drept de la Academia regală (nu mai dăm nume), profesorii de științe juridice și de științe politice, profesorul de statistică, profesorul de drept natural, profesorii de filozofie, logică și metafizică, profesorul de algebră, profesorul de istorie, profesorul de științe ale naturii, profesorii de la arhigimnaziul romano-catolic orădean, profesorii de retorică, de poetică, de gramatică, profesorii școlii elementare superioare romano-catolice orădene – directorul, călugărul capucin, învățătorul de muzică și apoi cel de desen, *Weisz Janos*. Erau menționați cu numele de *Corneli*, nefăcând eu acest lucru aici, și subliniind că „i-am menționat doar pe cei mai importanți”.

Tabloul de intelectuali importanți ai timpului a fost completat ulterior, cu numele altor personalități. Subiectivismul se simte și acum, fiind menționați aproape numai preoții greco-catolici, dar este de amintit acum *vicarul general Samuil Vulcan*. Dintre ortodocși nu amintește nominal pe nici unul, amintindu-i doar că erau ocupați cu ridicarea turnului Bisericii construită în orașul său, *Biserica cu Lună*⁸³

* * *

Episcopul Samuil Vulcan (anii episcopatului 1806-1839), a fost personalitatea care a impus liniile de dezvoltare ale vieții spirituale orădene în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Acesta a ajuns în fruntea eparhiei greco-catolice orădene imediat după încetarea din viață a episcopului Darabant, al cărui vicar general a fost. Samuil Vulcan a continuat în fapt, opera acestuia. Datorită încrederii de care s-a bucurat la Curtea Imperială, încredere de care alți prelați de dinainte nu au beneficiat, Samuil Vulcan a repurtat o împlinire a multor proiecte privind politica de realizare a unui număr cât mai mare de școli. Școli care treceau printr-o criză organizatorică, defectuoasă era și activitatea didactică din școli datorită pregătirii sumare, inferioare a dascălilor. „Conștient de aceste greutăți, *Samuil Vulcan a înființat în 1828 la Beiuș un liceu, destinat în primul rând ridicării nivelului general al învățământului românesc din eparhia orădeană*”⁸⁴.

Samuil Vulcan avea relații foarte bune cu Ioan Corneli, cu *Gheorghe Șincai*, cu *Petru Maior* mai ales pe care l-a ajutat să-și tipărească opera istorică și să ducă la bun sfârșit Dicționarul „cel mare” al limbii române, tipărit în anul 1825.

⁸² *Ibidem*

⁸³ A.S.O., Fond: Primăria orașului Oradea, dosar 747, f. 37-40

⁸⁴ Pavel, 1928, passim, cf. **** *Istoria orașului Oradea...*, p. 191

În 1837 Vulcan îl propune pe canonicul *Teodor Aron*, directorul liceului din Beiuș⁸⁵, pentru ocuparea postului de revizor și corector al cărților românești la Tipografia din Buda. Curtea Imperială a acceptat propunerea și directorul Liceului din Beiuș va ocupa postul între anii 1842-1848.

„Samuil Vulcan a coordonat și imensa muncă de elaborare a dicționarului poliglot cunoscut sub titlul de *Lesiconul de la Buda*”⁸⁶, tipărit în 1825. Lesiconul românesc – latinesc – unguresc – nemțesc, una din cele mai impresionante strădanii de ordonare și prezentare a vocabularului limbii române din acea vreme. „La această adevărată întreprindere națională au colaborat succesiv *Samuil Micu, Ioan Molnar-Pioariu, Gheorghe Șincai, Vasile Coloși, Ioan Corneli, Petru Maior, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, Ștefan Korosi și Ioan Budai - Deleanu*, sub nemijlocita coordonare a lui *Samuil Vulcan*”⁸⁷.

Samuil Vulcan, om de cultură, „a fost posesorul unei biblioteci personale impresionante”, prin numărul, dar în mod special prin valoarea și diversitatea cărților procurate – cărți, majoritatea editate în limbi străine dar și în limba română, un număr de 117 cărți. În bibliotecă sa există un număr relativ mare al manuscriselor – pentru a suplini lucrările care lipseau. A avut și traducători iar unul dintre aceștia a fost Pașca din Pericei, care a tradus și prelucrat mai multe opere. Episcopul avea o adevărată pricepere în a-și alege și susține colaboratorii, „el a purtat corespondență cu pictorul și profesorul *Efrem Klein*”, a adunat în jurul lui o seamă de intelectuali de marcă.

Conștient de prozelitismul catolic inaugurat de episcopul Samuil Vulcan, președintele Consistoriului ortodox din Oradea, *Mihai Manuilovici* (1805-1829) a intervenit cu personalitatea sa puternică în viața spirituală a comunității ortodoxe orădene, ordonând și coordonând cu eficiență scoaterea de sub influența catolică a credincioșilor ortodocși din eparhia sa, precum și scoaterea eparhiei Aradului de sub influența sârbă, care adesea a fost nefastă prin „ridicarea calității preoților și emanciparea culturală a enoriașilor”⁸⁸, cerând

⁸⁵ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 192

⁸⁶ *Ibidem*

⁸⁷ Gh.Gorun, 1990, p. 210, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 192

⁸⁸ Nicolae Bocșan, Ioan Lumperdean, Ion Aurel Pop, *Nicolae Bocșan Națiune și confesiune în Transilvania în sec. al XIX-lea: cazul Mitropoliei Române – proiecte pentru – reunirea tuturor românilor din punct de vedere confesional din Imperiul Habsburgic, privind reunificarea celor două biserici. Autoritățile habsburgice nu vedeau cu ochi buni constituirea unei Mitropolii Ortodoxe a românilor lucru care ar fi constituit un posibil “vârf de lance” în politica expansionistă a Rusiei în formula sprijinirii ortodocșilor din satele catolice sau protestante sau, dacă, unificarea s-ar fi realizat în varianta Greco-catolică exista riscul unei schimbări de structură în ordinea constituțională a Transilvaniei. În continuare au fost întâmpinate greutăți de reînființare a Mitropoliei Ortodoxe de către români, venite nu numai din partea autorităților austriece ci și a ierarhiei ecleziastice sârbești, care nu accepta cu ușurință ieșirea Bisericii Ortodoxe românești de sub tutela bisericii sârbești*

înființarea la Oradea a unei școli confesionale (1814) „pentru instruirea viitorilor clerici”⁸⁹. În final școala a fost deschisă la Arad.

Finalizarea construirii și finisarea lucrărilor de pictură la Biserica Sfântul Nicolae, au fost realizate la 1813.

Preocupările primordiale ale comunității ortodoxe orădene erau legate de nevoia finalizării lucrărilor de pictură interioară, aurire și sculptură la Biserica cu Lună, cu toate că lucrările înaintau cu greu și a fost nevoie de împrumuturi masive de bani pentru încheierea lor. Sfințirea a avut loc la 11 iunie 1832, fiind săvârșită de episcopul arădean Maxim, fostul președinte al consistoriului orădean Mihai Manuilovici⁹⁰.

Un comitet parohial gira treburile spirituale ale comunității ortodoxe orădene. În acest comitet au fost cooptați și mai tinerii *Nicolae Jiga (Judeu)* și *Emanuil Gojdu*, lideri de necontestat ai comunității. Celor două mari personalități, precum și ilustrului episcop Samuil Vulcan, reprezentanți de seamă ai comunităților ortodoxe și greco-catolice românești, în decursul anilor, ca o veșnică recunoștință privind aportul lor însemnat la emanciparea și culturalizarea populației din Comitatul Bihor, li s-au ridicat în localitățile de obârșie, sau în orașul Oradea, busturi monumentale, omagiindu-i. Amintesc că remarcabilul magistrat – *epitrop Nicolae Jiga (Judeu)* a fost fiu al comunei mele natale – Sânicolau Român. În timpul revoluției de la 1848, cei doi epitropi s-au aflat între deputații români plecați la Viena „pentru a reprezenta în fața curții imperiale interesele conaționalilor lor”⁹¹. *Emanuil Gojdu* și *Nicolae Jiga* – după 1850 au întemeiat fundații culturale și școlare care „erau destinate sprijinirii progresului spiritual național românesc”.

Prima carte imprimată în Oradea a fost datată prin 1745, la tipografia locală care funcționa sub administrația Seminarului romano-catolic, iar prima carte tipărită la Oradea în limba franceză a fost în 1809.

Îndeobște au fost tipărite cărți și lucrări, manuale sau lucrări ocazionale, de obicei ale unor autori locali. *Tichy* a fost timp de 33 de ani în activitate tipografică la Oradea, urmat de fiul său *Alajos*. Cu ocazia primei vizite la Oradea în 1857 a împăratului *Frantz Joseph I*, *Alajos* a tipărit în întregime toate publicațiile ocazionate de vizita suveranului.

În Oradea în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea „au existat preocupări culturale notabile – școli inferioare și superioare, biblioteci, tipografii, spectacole muzicale și teatrale,

⁸⁹ Lupșa, 1935, p. 74. Sediul său a fost în Velența

⁹⁰ Lițiu, p. 80, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 194

⁹¹ Lițiu, Părintele Lițiu este fiu al aceleiași comune, Sânicolau Român, satul Roit, 1984, p. 72-73, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 194

precum și un public receptiv, sensibil la actele de cultură”⁹², orașul era conectat la marile idei și curente ale Europei acelei vremi.

Revoluția de la 1848 a ajuns la Oradea la doar trei zile, 21-22 martie „întreaga garnizoană orădeană a arborat cocarde naționale, în semn de alăturare la revoluție. La 22 martie 1848, *Beothy Odon*, șeful gărzii civice locale „a redactat o proclamație către locuitori sub deviza „Libertate, pace și ordine”.

Prin Adunarea generală a comitatului de la 24 iunie 1848 s-au desfășurat alegeri de deputați pentru Dietă în Oradea. „Cei 588 de alegători îndreptățiți din târgurile Oradea și Olosig l-au ales, cu o largă majoritate, pe liberalul Szacs vay Imre⁹³ ajuns mai târziu notar al Dietei și executat în toamna anului 1849 pentru că a redactat declarația de independență și desprinderea Ungariei de imperiul austriac”⁹⁴.

„La 11 mai 1848 episcopul greco-catolic orădean *Vasile Erdeli* a emis o scrisoare pastorală prin care a îndemnat enoriașii să lupte în comun pentru cauza revoluției, ceea ce i-a atras mai apoi critici vehemente de trădător al cauzei naționale românești”⁹⁵.

Atitudinea reprezentanților din Bihor și Crișana, a comitatelor învecinate a fost sensibil diferită față de cea a românilor din Transilvania intercarpatică. Pe 21 mai 1848 s-au întrunit la Pesta aproximativ 40 de deputați români din Crișana și Banat sub președinția lui Emanuil Gojdu, printre cei prezenți îi amintim pe Nicolae Jiga, Gheorghe Fonai, Ioan Dragoș, Ion Guzman și alții. Cei prezenți au stabilit o linie politică de susținere și colaborare cu revoluția ungară, dar *sub sceptrul imperial austriac*, deocamdată renunțând la autonomia teritorială și formulând chestiuni socotite de importanță, în aparență, mai moderată, privind: școlile și instituțiile bisericești românești, chestiunea limbii române etc.

Cu totul ostilă a fost în Bihor atitudinea față de conscrierea recruților pentru *Garda Națională*, deșteptând animozități nu numai între locuitorii români ci și în rândul locuitorilor unguri.

La 20 iunie 1848 *adunarea Comitatului* a promulgat la Oradea introducerea stării de necesitate pe întregul teritoriu al comitatului și constituirea tribunalelor statariale, destinate să suprimă de urgență toate manifestările considerate ostile revoluției între care au figurat și refuzul de a se înrola în Garda Națională sau instigarea la refuz. Sesiuni ale acestor tribunale au avut loc în 1848 la *Oradea, Aleșd, Beiuș, Vașcău, Beliu, Gurbediu*, fiind condamnați și executați un număr însemnat de oameni în cea mai mare parte români.

⁹² *Ibidem*

⁹³ Szacs vay Imre are ridicată în Piața Libertății din Oradea o frumoasă statuie

⁹⁴ *** *Istoria Orașului Oradea*, Ed. Cogito, 1995, p. 202

⁹⁵ Radu, 1932, p. 123-124, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 202

Conducerea militară a revoluției ungare după experiența dificilă cu *Garda Națională* a hotărât să creeze o armată regulată cu un număr efectiv de 200.000 de oameni.

Generalul Glasser, Comandantul garnizoanei în Cetatea Oradiei a depus jurământul de fidelitate față de revoluție, jurământul pe constituție, împreună cu toți ofițerii săi, punând în acest fel Cetatea Orădeană sub controlul autorităților civile ale comitatului.

S-au luat măsuri de apărare a celor patru târguri orădene, făcându-se fortificații în care erau amplasate tunuri, iar drumul spre Cluj a fost blocat cu șanțuri de apărare. Lucrările au început în 16 noiembrie 1848 fiind folosiți zilnic 600 de oameni.

În Oradea s-au refugiat de la Cluj și alte orașe transilvane 3 mii de oameni. La 31 decembrie 1848 Dieta a hotărât mutarea din Pesta la Debrecin a tuturor instituțiilor centrale revoluționare, din cauza alterării situației militare. Oradea a devenit un centru revoluționar deosebit de important, iar cetatea din Oradea a adăpostit magaziile și atelierile centrale militare. Aici atelierile de armament produceau puști, baionete și săbii⁹⁶. În cetate erau concentrați circa 1000 de soldați ai regimentului 5 artilerie imperial, care nu a voit să se supună serviciului revoluției. În decembrie 1848 a fost aprobată constituirea detașamentelor neregulate de voluntari, compuse din câteva sute de persoane. În Bihor s-au format cinci asemenea detașamente. Printre cei care le-au recrutat s-a aflat și *Hatvani Imre*. Formarea acestor detașamente s-a dovedit a fi ulterior o măsură regretabilă. *Hatvani* a fost obligat să plece pe frontul de la Ciucea apoi spre Zărand, unde l-a înlocuit pe maiorul *Csutak Kalaman*, demis de la comandă pentru șantaj și sperjur. „Activitatea nefastă a lui *Hatvani* în Zărand este binecunoscută, acesta reușind să compromită tentativele de înțelegere româno-maghiare preconizate de deputatul orădean Ioan Dragoș”⁹⁷. Deputatul român „a căzut victimă orgoliului și inconștienței politice a lui *Hatvani*, o înțelegere între *Avram Iancu* și *Kossuth Lajos* fiind amânată câteva luni”⁹⁸, în noile condiții ea devenind inefficientă. Apoi acțiunea lui *Hatvani* în Munții Apuseni este considerată negativă, atât de istoriografia românească cât și de cea ungară. *Hegyesi Marton* l-a considerat pe *Hatvani* <dement>.

Sinodul eparhiei ortodoxe din Arad de care aparținea și Oradea își desfășoară lucrările începând cu ziua de 29 martie 1849 – la Chișinău Criș. Adunarea urma să aleagă un vicar episcopal lângă *episcopul Gherasim Raț*, prea bolnav și bătrân, de-a discuta problema modernizării învățământului confesional ortodox. A fost pusă în discuție chestiunea autonomiei bisericii ortodoxe române de sub autoritatea mitropoliei Sârbești, proiecte de înființare de fundații pentru dezvoltarea învățământului confesional românesc, asigurarea

⁹⁶ *** *Istoria orașului Oradea*, p. 206

⁹⁷ *Ibidem*, p. 207

⁹⁸ *Hegyesi*, 1885, p. 150, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 207

pensiilor învățătorilor și a profesorilor și de-a fortifica linia politică promovată de Ioan Dragoș, contribuind la detensionarea raporturilor româno-maghiare în Crișana și Banat.

Deputatul bihorean Ioan Dragoș este executat la Abrud în vara anului 1849, pe când trupele *țarului Nicolae I* ajunseseră în comitatul Bihor ocupând deja Debrecinul.

La 8 august 1849 avangărzile rusești au intrat în Oradea, sub comanda generalului de *cavalerie Rudiger*⁹⁹, iar pe 30 august 1849, au sosit primele elemente ale armatei regulate austriece. Nevoit să părăsească Oradea, rușii l-au executat aici pe *Kazimir Rulikovski*, polonez de origine și care a servit ca locotenent în armata rusă, părăsind-o și trecând de partea revoluției ungare. A fost executat prin împușcare la Oradea, în ziua de 28 august 1849. De la el se trage și denumirea de Rulikovski cimitirului municipal din Oradea.

Au fost capturați, luați prizonieri, încarcerați, degradați sau înrolați în aceeași armată imperială fără nici un fel de judecată. Foștii ofițeri închiși în cetatea orădeană și cărora li se promisesse clemența, au fost transportați la Arad, judecați, condamnați și executați, la 6 octombrie 1849. Printre ei *generalul Kazinczy Lajos*, *generalul orădean Nagy Șandor Josef*, *generalul Lahner Gyorgy*, *locotenentul major Teodor Novac*, *avocatul orădean*, fost notar al parlamentarului *Szacsvay Imre*, episcopul romano-catolic orădean, *baronul Bemér Laszlo* – căruia i s-a modificat sentința la 20 de ani de detenție. Numărul exact al orădenilor judecați și condamnați nu se cunoaște. Amnistia generală din 1857, face să beneficieze de grațiere cei condamnați, ultimii eliberați fiind în 1860.

Tradiția revoluționară a anilor 1848-49 a influențat și marcat decisiv conștiința publică orădeană, efectele ei pe termen lung resimțindu-se, mai ales, după 1867, dar înfrângerea revoluției a fost urmată de înăsprirea administrațiilor guvernamentale locale austriece. Circumscripția administrativă sau guvernatorul Oradiei, potrivit recensământului de la 1858 avea o populație de 1.538.608 locuitori. Principalele orașe ale guvernatorului de la Oradea erau: Arad, Satu Mare, Debrecin, Carei, Baia Sprie, Csaba¹⁰⁰.

În conducerea orașelor își fac loc elemente ale naționalităților, unele fuseseră prezente aici și înainte de 1848, unde s-a mai păstrat reprezentarea etnică a populației, așa cum a fost în veacul al XVIII-lea.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 171-177, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 208

¹⁰⁰ Politikai Ujdonsagok, Pest, 11 mai 1859, p. 430, c.f. *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 211

I.4. Bihorul și Oradea pe drumul modernității

După cum aminteam într-un capitol precedent, Oradea, orașul mare și modern de astăzi, a luat naștere în anul 1860, odată cu „unificarea administrativă a celor patru așezări existente în jurul Cetății bastionare orădene, edificate în secolele XVI – XVII: *Olosig, Orașul Nou, Velența, Subcetate*”¹⁰¹. Era firesc și de la sine înțeles că această unificare a fost deosebit de benefică pentru noul oraș, noua urbe care a luat ființă și care a purtat numele de Oradea Mare. Dinamica dezvoltării noii urbe, așezate pe ambele maluri ale Crișului Repede, a fost de acum firesc accentuată.

Astfel, sfârșitul de veac XIX este unul decisiv în ceea ce privește trecerea așezării de pe Crișul Repede, de la statutul de oraș medieval, la unul care acum râvnește la calitatea de oraș modern european – prin emanciparea concepției urbanistice, edilitare și instituționale și obținerea în anul 1870 a rangului de municipiu, alături de alte orașe transilvane ca Timișoara, Arad, Debrețin, Cluj, Târgu Mureș. Au apărut instituțiile publice, definitivarea administrației unice, consolidarea autonomiei economico-administrative în raport cu Episcopia și Capitlul romano-catolic, elaborarea planului de sistematizare urbanistică, trecerea spre industria de fabrică, interesul pentru implementarea unor tehnologii noi în întreprinderi, apariția serviciilor de siguranță publică și de comunicație, dezvoltarea obiectivelor socio-culturale, instituțiile bancare și de credit etc, vor determina fără îndoială „un moment de răscruce din existența orașului modern”¹⁰², care treptat „conștientiza prin conducere dar și la nivelul comunității că se cere stabilirea unei strategii de racordare în plan instituțional și economic”¹⁰³, în concordanță cu dimensiunile europene atinse ale momentului pentru ca Oradea, sub toate aspectele, să-și atingă rangul și statutul european - „înțelegând prin aceasta” satisfacerea cerințelor cotidiene de confort construit dar și natural, precum și dezvoltarea unor programe și activități economice și în mod special culturale, generatoare de prosperitate și împliniri spirituale, culturale, estetice, arhitecturale, etc., și care „își pune amprenta asupra comportamentului uman general”¹⁰⁴. Oradea Mare a anului 1900 la intersecția de secole XIX și XX, beneficia de o stare de spirit aleasă, fără complexe, romantismul se găsea la el acasă, atât în spiritul cetățenilor cât și prin spiritul arhitectonic al realității urbanistice care și-l păstrează până astăzi, benefic sub aureola sa inconfundabilă.

¹⁰¹ Revista Historia, nr. 36, 2004, p. 32

¹⁰² ***Oradea, coordonator A. Chiriac, Editura Muzeul Țării Crișurilor, 2001, p. 28

¹⁰³ Ibidem

¹⁰⁴ Ibidem, p. 31

„Viața culturală din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea în contextul unei politici promovate de imperiul austro-ungar în folosul națiunilor dominatoare, își urmează la Oradea cursul spre punerea în evidență atât a identității specifice, cât și a interferențelor”¹⁰⁵, interculturale. Națiunile cuprinse în arealul austro-ungar și în mod special cu trimitere la cel transilvănean: români, evrei, maghiari, germani, ucrainieni, slovaci, armeni, ruteni, greci, sârbi, turci, polonezi, ș.a.m.d., după depășirea momentului plin de dificultăți, prin contrastele sale de interese naționale, politice, sociale etc., determinate de evenimentele revoluției pașoptiste „și-au gândit drumul propriu către viitor, integrate, încă, Imperiului austro-ungar, care din 1867 se transformă în unul dualist, și care au determinat și emulat înființarea a „numeroase cercuri, societăți și asociații culturale, instituții care își propun să pună în valoare moștenirea culturală proprie cu scopul de „ajutorare și de relevare a tradițiilor spirituale și a intereselor de grup specifice, pentru emanciparea școlară și culturală. În ceea ce privește pe românii spațiilor crișenene, au beneficiat de Fundațiile, după cum am mai amintit ale lui *Nicolae Jiga și Emanuil Gojdu*, mari personalități intelectuale ale națiunii române din spațiul transilvănean din perioada sfârșitului de secol XIX. Urmașii le-au ridicat pentru meritele lor remarcabile monumente evocatoare în *Sânicolaul – Român*, satul de obârșie al lui *Jiga (Judeu)* și în Oradea, monumentul *Emanuil Gojdu*, opera sculptorului așezat în fața *Bisericii cu Lună*, o efigie în bronz autor subsemnatul pe frontispiciul clădirii Colegiului Național ce-i poartă numele, și un bust de interior în același colegiu *Emanuil Gojdu*. Dar asupra acestor monumente vom reveni ceva mai târziu.

Societatea de Lectură a Tinerimii Române din Oradea Mare – coordonată după 1852 – de *Alexandru Roman*¹⁰⁶ și *Justin Popfii*, *Societatea de arheologie și istorie a Comitatului Bihor* (1871) care a determinat înființarea Muzeului orădean (1896), *Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român* (1867), cu sprijinul lui *Iosif Vulcan și dr. Aurel Lazăr*, (poate cea mai remarcabilă personalitate politică a Bihorului, fost primar al Oradiei¹⁰⁷, *Nicolae Zigre*, *Nicolae Jiga (Judeu)*, *Reuniunea de cântări „Hilaria”*, *Asociația prietenilor muzicii din Oradea Mare* (1890) – care „și-a propus revigorarea vieții muzicale orădene -, *Societatea Szigligeti* (1891), avându-i printre alții ca membri, pe *Iosif Vulcan și Ady Endre*, pentru susținerea și promovarea literaturii maghiare, avându-i în prin plan pe *Ady Endre – Societatea „Holnop”*.

Presa vremii a avut o contribuție însemnată la statornicirea unui climat de înțelegere și trăire culturală comună, chiar în condițiile unor atitudini și măsuri politice și școlare „ce

¹⁰⁵ *Ibidem*

¹⁰⁶ La Aușeu-Aleșd a fost dezvelit Bustul lui Alexandru Roman, autor Cornel T. Durgheu

¹⁰⁷ A se vedea proiect de monument dr. Aurel Lazăr, autor C.T. Durgheu – 1980.

tindeau tot mai mult să conserve o istorie trecută¹⁰⁸. Caracteristici, care din păcate sunt prezentate și astăzi, în sânul comunității maghiare, de anumite persoane sau structuri prea puțin semnificative, dar insistente în demersurile lor nocive. Comportament exclusivist ce este motivat ca ar fi pus în slujba națiunii maghiare transilvane. Cu toate aceste contraste prin strădania unor personalități remarcabile din a doua parte a secolului XIX-lea ca *Iosif Vulcan* (*bust monumental* în Piața Libertății, autor sculptorul *Iosif Fekete*), care a tipărit din 1865 - cea mai importantă revistă românească de cultură din Transilvania „*Familia*” din Oradea, revistă la care poetul național *Mihai Eminescu* a debutat sub acest nume, și poetul maghiar *Ady Endre*, o mare personalitate a culturii maghiare din sec XX, prieten și colaborator apropiat al lui *Tabery Geza* (de la *Nagyvaradi Naplo*), figuri emblematice ale Oradei răstimpului în discuție, ei construindu-și ofertele culturale, puse în slujba propriilor nații, dar respectându-i pe ceilalți. O romantică călătorie în timp, care ne aduce și se finalizează, la acest început de mileniu III, „nu face decât să ne predisună la reverie”, amintindu-ne cu firească nostalgie, despre vremurile apuse a unui *homo varadiensis*, care își determinase într-o atmosferă citadină constructivă o viață proprie prosperă și civilizată. Indiferent din ce categorie socială făcea parte, cetățeanul orădean, stabilit sub semnul frumosului cotidian orădean, descoperind o intimitate a unei lumi diversificate în multitudinea ei de etnii, își etala dincolo de contrastele subiective, „opțiunile și aporturile sale estetice”, cu șansa de a-și contura destinul cultural-spiritual propriu națiunii sale. Specific răspândirii sale în întreg Imperiul austro-ungar, într-o perioadă de exaltare și de ațipire a sa, caracteristic la cumpăna dintre veacuri în spațiul european aflat în plin proces de reorganizare politică și administrativă.

I.5. Evoluție urbanistică. Specific arhitectural¹⁰⁹

Începând din a doua jumătate a sec. al XIX-lea se va acorda o atenție deosebită amenajării spațiilor urbane cum ar fi: piețele, străzile, pasajele, parcurile și podurile. Se introdusese încă de la 1852 iluminatul stradal (Piața Unirii de astăzi), au fost montate primele 25 de lămpi. În 1903 se construiește uzina electrică și se realizează prima rețea de canalizare, străzile se pietruiesc iar în 1913 se asfaltează primele străzi.

¹⁰⁸ *Oradea, op.cit.*, (coord. A. Chiriac) Ed. Muzeul Țării Crișurilor, 2001, p. 32

¹⁰⁹ *** *Istoria orașului Oradea...*, p. 196-243

Activități edilitare susținute de o debordantă activitate economică, care a permis construirea sau reconstruirea, a numeroase edificii publice, în spiritul clasicist tradițional sau al stilului eclectic al secesionului: așa aminti aici, doar câteva; reconstruirea *mănăstirii Capucinilor* (1837), Biserica seminarului greco-catolic (1858) – azi *Biserica ortodoxă Sf. Mare Mucenic Gheorghe*, *Spitalul orășenesc* – extins și transformat (1836-1860), au adus elemente neogotice și neoromanice – *Clădirea gării*, același stil (la anul 1860), *Biserica romano-catolică din Velența* (1862), *Clădirea Institutului Sf. Iosif* (Str. Eminescu) – arhitect *Gutman Josef* (1867), *Sinagoga israelită neologă* – proiectată de ing. *Busch David* și construită de *Rimonoczy Kalman senior* (1878), cu inspirate decorații interioare și exterioare din arta maoră.

În anul 1874 se construiește *Gimnaziul Premonstratens* și *Academia de drept* (Liceul M. Eminescu), clădire impozantă, fațada tratată cu profile și ornamente în tencuială. În 1895 se finalizează construcția clădirii *Școlii Reale Superioare de stat* (Colegiul Național E. Gojdu) – arhitect *Knapp Ferenc* – 2 etaje – construcție monumentală, 1897 – *Școala reformată*, în 1890 – se construiește *Palatul Finanțelor Publice*, *Sediul Camerei de Comerț* (P-ța 1 Decembrie), 1894 – *Palatul Poștelor* – stil eclectic, 1890 – arhitect *Rimonoczy Kalman senior* – actualul hotel „*Crișul Repede*”, având la parter băile publice, extins și la parter va funcționa renumita cafenea „*Royal*” – (*Restaurantul Oradea* – închis astăzi pentru renovare), 1903 – *Hotel Parc* – în stil secesion cu frumoase decorații interioare, în 1904 – *Hotel Panonia* (*Transilvania* de astăzi, sediul marelui Holding de nivel european *Transilvania General*) – arhitect *Guttman Jozsef* – construcție arhitectonică care și astăzi păstrează aceleași decorații.

În anul 1896 își deschide porțile *Muzeul orășenesc* – clădire în stil eclectic, arhitect *Rimanoczy Kalman* – senior, intrarea principală este încadrată de coloane cu capiteli ioni. Se vor construi în această perioadă și remarcabile monumente de arhitectură ecleziastică, ex. *Sinagoga israelită ortodoxă*, (1890), arhitect *Knapp Ferenc*, biserică „bogat ornamentată atât în interior cât și în exterior”, cu elemente ornamentale inspirate din arta maură, în anul 1902-1903 se construiește o biserică neogotică, arh. *Petz Samu*, placată în exterior cu cărămidă decorativă, ferestrele cu arce ogivă (stil gotic), rozeta deasupra accesului principal în biserică, contraforți, etc.

Comunitatea greco-catolică, va construi în anul 1903 – noul *Palat Episcopal* proiectant arhitect *Rimonoczy Kalman junior* – o clădire în stil eclectic care se remarcă atât în interior cât și în exterior prin bogăția decorațiilor vegetale și geometrice.

Se demolează în 1901 vechea clădire a Episcopiei romano-catolice și în locul ei se ridică (1902-1903) actuala clădire a Primăriei Oradea – proiectant *Rimanoczy Kalman* –

junior, edificiu ce se remarcă prin monumentalitate. Balconul clădirii de la etajul I este încadrat și susținut de coloane cu capiteli compozite, iar la nivelul superior sunt așezate pe fronton patru statui alegorice. Statui care au fost renovate în deceniul zece al secolului XX. Clădirea are pe partea nordică un turn impunător cu înălțimea de 50 de metri.

Arhitectul *Kiss Istvan* a proiectat în anul 1901 clădirea Tribunalului din Oradea amplasată în Parcul Traian de astăzi, fațada principală „marcată printr-un rozalit central decorat în partea superioară cu patru sculpturi alegorice”.

Observăm că, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea Oradea cunoaște sub toate aspectele o dinamică accentuată, sub aspect tehnico-edilitar, o atenție deosebită se acordă construcțiilor cu scop cultural, hotel, cazinouri, restaurante, etc. Merită a ne opri asupra acestor construcții arhitectonice monumentale, pentru că ele, de un secol sunt emblematice pentru peisajul arhitectonic orădean.

În ultimul deceniu al a secolului al XIX-lea încep construcțiile de reorganizare a Pieței centrale din Olosig, (Piața republicii), demolându-se „casele mici și sărăcicioase”¹¹⁰. S-a făcut amplasarea unei linii de tramvai. S-a lansat proiectul pentru marea clădire a Teatrului – concurs public. În 1895 este încredințată firmei vieneze de proiectare *Fellner și Hellner* comanda de concepție a clădirii Teatrului, construcție terminată „în timp record de către antreprenorii *Rimanoczy Kalman junior, Gutman Jozsef și Rendes Vilmos*. Prima reprezentație a avut loc la 15 octombrie 1900”¹¹¹. O construcție arhitectonică reușită, în stil eclectic, neoclastic, fațada cu „un portic, coloane cu capiteli compozite care susțin un fronton triunghiular decorat cu basorelieuri”¹¹². În fața Teatrului sunt amplasate două frumoase statui alegorice înfățișând *Thalia* și *Melpomene*.

Având ca bază planurile arhitectului *Rimanoczy Kalman junior* în 1907 se construiește clădirea Băncii, care suferă mai apoi importante transformări (1912), se extinde cu o sală de teatru (*cinema Transilvania*), o sală mare a Băncii (*Casa de Cultură a Municipiului*), fațada și parterul au cunoscut transformări importante dar interiorul mai păstrează câte ceva din aspectul original.

Spiritul eclectic al acestor importante clădiri de la sfârșitul secolului al XIX-lea aduc cu sine înflorirea unui nou spirit artistic în arhitectura orădeană. Stilul nou creat este „secession-ul”, caracterizat prin diversificări stilistice bazate pe inovații și originalitate, abordând și rupându-se de „stilurile academice”. Noul stil are două mari perioade de dezvoltare și înflorire: prima, cea curbilinie și florală, iar cea de a doua perioadă stilistică

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 222-225

¹¹¹ *Ibidem*, p. 259

¹¹² *Ibidem*

stăpânită de concepțiile ornamentale geometrice epurate de anumite detalii mai puțin semnificative. Cei mai de seamă reprezentanți au fost arhitecții: *Mende Valer, Rimanoczy Kalman junior, frații Vago Jozsef și Laszlo, Komor Marcel, Jacob Dezso*, ș.a.m.d. *Palatul Vulturul negru* construit în Piața unirii în anii 1907-1909, a fost o importantă realizare a cuplului de arhitecți *Jakob Deszo și Komor Marcel*, antreprenor *Sztarill Ferencz*.

Această clădire monumentală are unele caracteristici, unice în spațiul transilvan și nu numai. Clădire multifuncțională cuprinzând: Hoteluri, cazinouri, restaurant, birouri grupate în trei corpuri asimetrice, au un pasaj (încrengătură de străzi) acoperit cu sticlă. Construcția, spre partea de vest are o fațadă mai mare, fațadă într-o viziune sculpturală, ornamentată cu forme reliefate de natură simbolică, caracteristice secesionului. Partea de nord a fațadei (strada Independenței) este realizată mai sobru, cu o structurare mai stăpânită, având un balcon sprijinit pe 8 console, în centrul fațadei o structură înspre exterior sprijinită la parter pe 4 coloane înalte legate între ele prin arce semicirculare (plincintre). Pe lângă străzile (pasajul) acoperite cu sticlă, clădirea are un vitraliu, numit *Vulturul Negru*, pentru că în construcția sa compozițională se regăsește un vultur în zbor, și el, vitraliul, reprezintă emblema ansamblului și într-un anumit fel și a orașului Oradea. *Vitriliul* a fost executat în anul 1909 (anul nașterii lui V.D.), în atelierul orădeanului *Neumann K.* În timp clădirea a suferit multe transformări, mai ales în exterior, fiindu-i distruse vitrinele originale la nivelul inferior, și o parte din decorațiuni, cu fațadele decorate în tehnica zgrafito cu plăcuțe ceramice policrome, realizând ornamente cu motive florare. Se construiește clădirea *Camerei de Comerț și Industrie* (str. D. Zamfirescu) în anul 1908.

Pe lângă construcțiile de interes public major, în această perioadă prolifică pentru dezvoltarea edilitară a Oradiei, s-au proiectat și realizat și „case de raport”, cum sunt *Casa Fuchsl, Casele Adorian, Palatul Stern* prin anii 1904-1906, 1908-1909, *Vila Okanyi – Schwartz, Hotelul Emke (Hotelul Astoria)* în 1902, *Casa Poynar*, de același arhitect proiectant *Sztarill Ferencz*, clădirea care a adăpostit zeci de ani *Librăria Mihai Eminescu*, atât de căutată, prețuită și regretată astăzi (prin desființarea ei în anii 2002-2004, din interese obscure, deschizându-se aici, parcă nefiresc o uriașă și prea puțin folositoare farmacie). Aceste construcții au un număr mai mic de elemente de decor pe fațadele lor, constând din ancadrame la ferestre și cornișă, unele au etaje ieșite în afară sprijinite pe console la nivelul mezaninului, altele sunt decorate cu motive populare florale curbilinii sau elemente geometrificate.

În 1913 se construiește *Palatul Ulman*, un exemplu de secesion vienez aparținând arhitectului *Lobl Ferencz*, care stăpânește până și astăzi maiestuos Piața Independenței.

Construcție pe trei nivele de locuințe, ultimul fiind mansardat servind astăzi aici ca locație multor ateliere de creație ale artiștilor plastici orădeni; are o fațadă sobră, decorată cu medalioane în relief de stuc și însemne de cărămidă, găzduind pe frontispiciul său „basorelieful reprezentând leul nubian și sfeșnicul cu șapte brațe realizat din ceramică cu smalt metalic bronz-verzui”¹¹³, are un mezanin și un parter înalt placat cu faianță verde albăstruie. În anul 1912-1913 *comunitatea baptistă maghiară* din Oradea își construiește o biserică (vis-a-vis de Hotel Dacia Continental), proiectant *Oroni Gyula*.

Alte construcții care merită a fi specificate, ele înnobilând spațiul arhitectonic orădean, ar fi: *Casa Vago* (1905), *Casa Darvas – la Roche* (1911-1912), Sediul clubului F.C. Bihor, *Palatul Moskovits*, *Clădirea Școlii de Jandarmi* (1912) – proiectant arhitect *Vago Jozsef* – astăzi *Universitatea din Oradea*, *clădirea Baroului de avocați* (1909), *Palatul Darvasy* (1910), *Palatul Apolo* (1912-1914). *Secessionul* s-a manifestat într-o perioadă relativ scurtă (15 ani), dar cu o impresionantă reprezentare și evoluție edilitară în spațiul Oradiei Mari – în această perioadă numită a epocii industriale, perioadă care a fost benefică influențând și valorificând, pe lângă prosperitatea arhitectonică caracteristică orașului modern din secolele al XIX-lea și al XX-lea, și dezvoltarea estetică a urbei, punându-se un accent deosebit, pe valorificarea unor spații în care s-au amplasat lucrări de arta monumentală. „Cea mai veche statuie amplasată într-o piață a orașului după 1692 este cunoscută a fi statuia din piatră a Sfintei Maria – în 1735 – amplasată în actuala piață Traian”¹¹⁴, autorul fiind necunoscut. Statuia a fost transpusă în bronz de către sculptorul *Kiss Gyorgy* – în 1888 -, iar mai târziu în perioada comunistă – anul 1960 – a fost mutată în fața Bisericii romano-catolice din Olosig, așezată alături de „Pieta” sculptorului *Toth Istvan*, datată 1906. Iar pe postamentul original a fost amplasat bustul lui *Ady Endre*, realizare a distinsului sculptor clujean *Arthur Vetro*.

I.5.1. Lemn. Locuință. Artă.

De-a lungul timpului, până în epoca modernă, în Bihor și România deopotrivă arhitectura de lemn a fost dominantă.

„Piese conservate în țara noastră, în muzee sau în aer liber și care atestă imaginația și geniul inventiv al poporului român, sunt edificatoare pentru evidențierea rolului jucat de lemn în primele stadii de dezvoltare a industriei textile, a mineritului, a morăritului, a vânătoritului,

¹¹³ *Ibidem*

¹¹⁴ *Ibidem*

ramuri de seamă ale economiei rurale”¹¹⁵.

„Prelucrarea lemnului constituie o dimensiune fundamentală a civilizației materiale și de spirit românesc, care exprimă cum nu se poate mai bine continuitatea și permanența noastră în bazinul Carpato-Dunărean ... Se petrece un neconținut dialog între arbori și lucruri, între această inepuizabilă matrice și puzderia de valori în care se distribuie flora lemnoasă prin concursul mâinilor omului”¹¹⁶.

Mari personalități, precum Constantin și Hadrian Daicoviciu care au adus importante contribuții la descoperirea și cercetarea „centrului politic, militar, economic și religios al dacilor din Munții Orăștiei”¹¹⁷, au arătat că la toate cetățile și fortificațiile din jurul Grădiștei Muncelului, care apărau așezările dacice, o bună parte a construcțiilor și a instalațiilor descoperite „atestă înalta civilizație a geto-dacilor legată de ceea ce V. Pârvan numea << epoca lemnului >>”¹¹⁸. Săpăturile arheologice de pe tot acest tărâm carpatic al civilizației dacice, au scos în evidență nu numai varietatea uneltelor de prelucrat lemnul (tesle, cuțitoaie, sfredele, fierăstraie, rindele, scoabe, dălți, compasuri), ci și tehnologiile folosite. „Astfel, meșteșugarii antichității lucrau în lemn uscat și practicau îmbinări în care lemnul nu juca”¹¹⁹. Lemnarii, cunoșteau aproape toate tipurile de îmbinări folosite și astăzi (șlituirea, cepuirea, îmbinarea în dinți, lambă și uluc, lambă aplicată, lambă cu tăblii etc) folosind de obicei cleiul de pește sau de oase.

Lemnul n-a fost numai un material de construcție din care s-a făurit o întreagă civilizație, ci și o materie sensibilă, în care meșteșugarul și-a exprimat îndemânarea, cât și simțul artistic. Trăind în ambientul casei sale, omul a dorit să-și bucure și sufletul și ochiul cu forme artistice armonioase. Moștenind o experiență a lucrului lemnului de la strămoși el a transmis-o cu respect aproape fanatic urmașilor, dar n-a rămas indiferent la tot ce apărea noutate în domeniu adusă de meșteri mult călătoriți prin alte lumi. „Îmbinând arta daco-getă cu aceea a începuturilor feudalismului și cu întregul izvor de forme ale artei bizantine și renaștentiste, țărânul român s-a dovedit nu numai un desăvârșit meșteșugar, dar și un inegalabil artist.

La români, cea mai largă sferă de utilizare a lemnului s-a dovedit a fi în domeniul construcțiilor de locuințe. Locuința cea mai veche în spațiul european și bineînțeles și

¹¹⁵ Mariana Flămând, *Aventura lemnului*, București Ed. Albatros, 1982, p. 99

¹¹⁶ I. Al. Florescu, *Civilizația lemnului*, București, Ed. Ceres, 1976, p. 42

¹¹⁷ Mariana Flămând, *op. cit.*, p. 82

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 83

¹¹⁹ *Ibidem*

românesc, pare a fi fost bordeiul.¹²⁰

Din casa simplă, la începuturi au luat naștere în decursul mileniilor nenumărate forme de case. Unele erau construite pe pământ, altele semiîngropate, ori pe piloți, aveau două sau patru ape.

Odată cu construirea locuinței, oamenii au încercat să dea caselor o înfățișare atrăgătoare, să le utilizeze cu obiecte de necesitate și podoabă, cerute de complexitatea existenței sedentare, gospodărești, ca și de gustul pentru frumos.

Crestăturile din lemn constituie în arta populară o ramură importantă. Lemnul a fost prelucrat artistic din cele mai îndepărtate timpuri, ex. Cultura Boian și Vădastra și ceramică, în special, unde putem observa o gamă ornamentală deosebit de interesantă și bogată care consta din multe motive: romb, rozetă, noduri, zig-zag, dinte de lup, cocoș etc. realizate prin eliminarea tehnică pentru decorul lemnului, bogăția și varietatea tipologică a materialului.

Mobilierul întâlnit în casele bihorene pe valea Crișului Negru, Budureasa, Sârbești, Criștior, zona Vașcăului sau Vadul Crișului, care ne interesează din punctul de vedere al valorii lor artistice, este alcătuit din: lăzi de zestre, mese și scaune – scaune scunde sau înalte, dulăpioare etc. Ele sunt de tipul general românesc, lucrate în scânduri “hârșite” din lemn de fag, îmbinate fără cuie de fier. Decorul este realizat în scrijelituri făcute cu scoaba (dalta), iar lăzile sau stelajele au decorul organizat pe registre ce corespund celor două, trei sau patru scânduri din față ale mobilierului, de obicei pe părțile laterale sau uneori și pe capac, unde este inutil.

Și astăzi locuința de lemn supraviețuiește în spațiul românesc, mai ales acolo unde există surse bogate de lemn (în regiunile muntoase și deluroase).

Oprindu-ne nițel, asupra originii denumirilor românești ale arborilor pentru lemnul de construcții, „filologi și istorici de mare reputație, precum *Iorgu Iordan* și *C. C. Giurescu*, consemnează că în limba română au rămas numeroși termeni dacici în legătură cu lumea lemnului. E vorba mai întâi de termenii generici *copac*, *codru* și *bunget*, ultimul termen fiind folosit adesea și de marele nostru poet Mihai Eminescu”¹²¹. Sunt și alte denumiri de arbori care au denumirea dacică precum *bradul*, un lemn semnificativ în viața poporului nostru legat de o serie de tradiții și obiceiuri folclorice, *gorunul*, o specie de stejar, sau *carpenul* și apoi denumiri ca *mugurele* sau *sâmburele*.

După C. C. Giurescu, „un mare semn de întrebare ridică cuvântul pădure pe care

¹²⁰I. Godea, *Bordeiul. O sinteză critică a problematicei legate de un arhaic sistem de locuire*, în *Ethnos*, vol. 5, București, Editura Museion, 2004, passim.

¹²¹C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 70

lingviștii îl derivă prin metateză din latinul *paludem* (baltă), probabil referindu-se la formațiile de copaci de lângă bălți (sălci, ploi) în jurul cărora se înjgheba uneori așezări omenești. C. Giurescu se întreabă de ce nu s-a folosit termenul obișnuit de *sylva*, mai ales că în limba română avem cuvântul „sălbatic” care derivă din *sylvaticus*? Istoricul român presupune că terminația în -re ar fi un indiciu al originii dacice a cuvântului pădure.¹²²

I.5.2. Spiritul locului

Desigur, prin natura lui discursul nostru va trece în revistă sculptura monumentală de for public din Oradea și Bihor începând cu evul mediu și continuând până în contemporaneitate. Nu insistăm asupra coordonatelor de ansamblu ale spiritualității care a promovat acest monumental și (de ce nu?), formele plastice prin care respectiva spiritualitate s-a exprimat, în special în zona monumentalului, uneori mult înainte ca el să fie perceput în actualele coordonate.

Să nu uităm că înaintea spiritualității medievale care a promovat aici sculptura ca reprezentare plastică de for public și cu atât mai mult înaintea celei moderne, a existat o spiritualitate a locului, preponderent rurală, ținând de obștea țărănească tradițională. O spiritualitate folclorică și etnografică prin excelență care își are și ea resursele formative în epoci mult mai vechi, în neolitic sau chiar în paleoliticul superior. Întrebarea care trebuie să ne-o punem este dacă această spiritualitate premergătoare, ca fond originar celei medievale, a fost preocupat de plastica monumentală, dacă da, din ce motive și, mai ales, prin ce forme s-a exprimat.

Credem că pentru a demonstra existența aceluia *genius loci* al monumentalului în spațiul bihorean înaintea medievalului și a modernului, istoria trebuie și ea asumată. Dacă pentru paleolitic, inclusiv pentru paleoliticul superior nu avem deocamdată date certe pentru zona Bihorului, relevante pentru creația plastică tridimensională, respectiv pentru sculptură, neoliticul conține date ce trebuie luate în seamă. Doina Ignat¹²³ realizează un inventar al reprezentărilor neolitice, sculpturi și picturi antropomorfe și zoomorfe, descoperite în acest spațiu. Sigur ele vin din zona ceramicii, singura care s-a putut conserva parțial în durata multimilenară. Așa cum cercetările remarcă, pentru neoliticul timpuriu din nord-vestul

¹²² *Ibidem*

¹²³ Doina Ignat, *Arta neolitică.....*, p. 9-23

României „cele mai răspândite reprezentări plastice sunt cele feminine, legate în general de cultul fecundității”¹²⁴. Din cele patru exemple cunoscute păstrate în stare fragmentară un număr de trei piese provin din așezarea neolitică de la Suplacul de Barcău și una de la Râpa. Două reprezentări feminine au sânii marcați și brațele întinse lateral, un exemplar are corpul alungit cu detalii anatomice mai precise, cu picioarele despărțite și sexul marcat printr-o incizie adâncă”¹²⁵.

De subliniat că acești idoli sunt reprezentări ținând de credințele legate de fecunditatea femeii și de interrelația ei cu fertilitatea pământului. Acești idoli antropomorfi sunt reprezentări comune pe arii geografice foarte vaste, acoperind în general toate culturile neolitice, dezvoltate pe fondul asumării agriculturii. Pentru zonă din neoliticul mijlociu provin câteva fragmente de vase antropomorfe, cu piciorul uman de la Salca. Pentru Neoliticul târziu tot de la Salca provin alte reprezentări de idoli¹²⁶. Repetăm, întregul repertoriu antropomorf neolitic dar și cel zoomorf care-l anturează nu trebuie perceput cu prioritate sub semnul esteticului, căci el a fost creat și funcționat în zona sacralului, a credințelor religioase care direcționau spiritualitatea acelor timpuri.

Vorbind despre asemenea reprezentări antropomorfe, acum în spiritualitatea tradițională românească, există la cercetători o anumită inerție în perceperea lor, mai ales a circulației reprezentărilor plastice antropomorfe în civilizația românească tradițională: „... imaginile antropomorfe au un loc aparte în arta populară românească, loc definit de două coordonate, una de ordin cantitativ, alta de ordin calitativ. Cea de ordin cantitativ se referă la numărul relativ redus al imaginilor antropomorfe în arta populară românească. O simplă investigație în ordinea mărimii frecvențelor diferitelor motive decorative este suficientă pentru a constata marele număr al reprezentărilor solare și ale arborelui vieții, în diferitele lor ipostaze, în raport cu cel al imaginilor antropomorfe”¹²⁷. Chiar dacă Paul Petrescu definește aici un raport doar cantitativ credem că raportul constatat de el evidențiază o lipsă de informație, ce poate fi compensată cu referințe directe la zona care ne interesează, respectiv Bihorul.

Până a trece însă la analiza acestor manifestări, credem că ar fi bine să definim în ce proporție spiritualitatea tradițională românească a promovat așa ceva, în ce proporție imaginea omului este o componentă între reprezentările acestei spiritualități. Pentru a fixa comandamentele axiologice ale prezenței omului în spiritualitatea românească tradițională

¹²⁴ *Ibidem*, pl. I, 1-4

¹²⁵ *Ibidem*, pl. I, 4

¹²⁶ *Ibidem*, pl. IV

¹²⁷ Paul Petrescu, *Motive decorative...*, p. 69 *passim*

recurgem la *Miturile antropocentrismului românesc. Miorița*.¹²⁸ Încercând să definească spiritualitatea românească, autorul afirmă tocmai antropocentrismul, deci ideea prezenței omului în centrul universului, drept axul paradigmatic al acestei spiritualități. El afirmă antropocentrismul ca o componentă a tuturor civilizațiilor agrariene, civilizații ce se construiesc în neolitic, odată cu sedentarizarea populațiilor. Acest antropocentrism este definit ca expresia unui spor axiologic al ființei umane în dialogul ei cu universalul, un spor determinat de revoluția neolitică a descoperirii agriculturii, cu câștigurile ei în planul asigurării unei securități alimentare, a unui habitat stabil.

Această revoluție neolitică și-a construit un sistem propriu de credințe și idei religioase, în care raportarea omului la universal devine imperativă. Dacă în sistemul de credințe ale paleoliticului, deci al civilizațiilor de vânători și culegători, animalul vânat, respectiv totemul era principiul axiologic al întregului sistem, în neolitic tocmai revoluția agrară determină substituirea animalului cu omul. Printre mutațiile importante din sistemul de credințe religioase, mitul jertfei totemice este înlocuit cu mitul jertfei umane. Habitatul, respectiv locuința percepută ca spațiu inițiativ, purtând atributele figurative ale animalului totemic în paleolitic, capătă tot mai mult datele unor reprezentări antropomorfe în neolitic. Ea este percepută drept pântecul regenerator al mării mame, spațiul de securizare, renaștere, inițiere perpetuă.

Nu numai în miturile inițiatice, ci și în reprezentările imagistice omul devine deci criteriul referențial. Acest proces de trecere de la zoomorfism la antropomorfism se evidențiază și la nivelul civilizațiilor istorice. Astfel în civilizațiile istorice primare, la egipteni și la asiro-babilonieni de exemplu, inventarul reprezentărilor imagistice deși dominant antropomorf mai poartă încă relicele zoomorfe moștenite din paleolitic. Toate divinitățile egiptene de exemplu, deși antropomorfe, au dublete zoomorfe. Astfel berbecul era socotit întruchiparea lui Amon, pisica – animalul sfânt al lui Ra, pasărea Ibis era întruchiparea lui Toth, Phoenix-ul era pasărea sfântă a lui Osiris, Isis se confunda cu vaca Hator, Osiris cu taurul Apis etc. Această dedublare antropomorf-zoomorf este comună și imaginarului asiro-babilonian, și el foarte vechi. În schimb, imaginarul culturii clasice grecești, venind mai târziu, este dominant chiar exclusiv antropomorf.

Pentru civilizația românească tradițională care în structura ei de bază vine din neolitic, antropomorfismul este și el dominant. În cazul miturilor esențiale ale acestor civilizații, respectiv Meșterul Manole sau Miorița, acest antropocentrism este proiectat în însăși jertfa umană. Și

¹²⁸ Nicolae Brânda, *Miturile antropocentrismului românesc. Miorița*, București, Ed. Cartea Românească, 1991

pentru imaginarul plastic există însă date suficiente care să releve prezența reprezentărilor antropomorfe, chiar dacă ele nu au fost subliniate *suficient*.¹²⁹

Cu trimiteri la întregul spațiu spiritual românesc tradițional, dar cu particularizări uneori singulare pentru Bihor, iată câteva dintre proiecțiile antropomorfe ale acelui imaginar colectiv. Un antropomorf în care este premergător monumentalului modern.

Pornind, chiar, de la habitatul uman dăm credit celor care afirmă că chiar locuința tradițională românească este percepută antropomorf sau capătă atribute antropomorfe. Nu este vorba neapărat de un antropomorf figurativ ci de multe ori despre unul stilizat sau simbolic și de aceea e mai greu de identificat. Dacă pentru figurația greacă, această proiecție antropocentrică asupra locuinței este afirmată de Vitruviu, pentru civilizația rurală românească, această raportare este mai puțin evidențiată în cercetare. Se știe că Vitruviu proiectează prin acea secțiune de aur ființa umană, datele ei antropomorfe în construcția templului grec. Această raportare este constatată empiric uneori și la construcțiile de cult românești, respectiv la bisericile de lemn¹³⁰. Această proiecție a ființei umane, prin jocul proporțiilor, în spațiul construit e o comandă ancestrală, venind dintr-un inconștient colectiv.

Dimensiunea antropomorfă a locuinței tradiționale românești poate fi însă relevată nu numai prin prezența acelei proporții a secțiunii de aur, ci și din alte elemente figurative. Această raportare și asociație între templul grec și locuința tradițională românească, deși pare insolită, are baze reale căci „templul grec este transpunerea în piatră a casei trace din câmpia Dunării, casa cu prispă. Deci „suntem cu arhitectura noastră de lemn la baza sau lângă baza clasicismului european”¹³¹. Afirmția aparține lui Constantin Joja, una dintre vocile autorizate ale domeniului.

Deci, prin influență directă, prin fondul original comun, templul grec și locuința românească sunt compatibile. Dincolo de proporția de aur a lui Vitruviu, evidențiată deja în ambele contexte există și alte expresii ale acestui antropomorfism. El este prezent printre altele în stâlpii de pridvor, cei care străjuiesc prispa tradițională românească, o prispă prezentă și în acel model tracic al casei din câmpia Dunării și în templul grec, în modelul clasic al megaronului.

Prispa a apărut foarte probabil în planimetria locuinței în momentul trecerii de la primele locuințe de model rotund sau oval, spre locuințele rectangulare, apărute într-o fază ulterioară a habitatului. Se știe că acele prime construcții umane folosite ca spațiu de locuit avea o formă circulară și datorită materialului folosit în construcție (nuiele, piatră), dar și

¹²⁹ Nicolae Brânda, *MYTHOS, EPHOS, ETHOS*, Oradea, Ed. Universității din Oradea, 2002, p 306-309

¹³⁰ Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României...*, p. 69 și următoarele

¹³¹ Constantin Joja, *Actualitatea tradiției.....*, p. 12

datorită faptului că în imaginarul colectiv cercul în sine asigura securitatea magică necesară locuinței. Un cerc simbolic desenat sau marcat printr-o construcție era necesar primitivului să-și asigure un spațiu inexpugnabil pentru forțele malefice de tot felul care-i populau existența în credințe și vise.

Descoperirea uneltelor metalice însă a permis și fasonarea unor trunchiuri mari de copac și de aici apariția formelor rectangulare ale locuințelor. Lemnul masiv impunea această formă. Nu întâmplător primul model de locuință rectangulară, templul arhetip, megaronul grec este o construcție cu prispă, ca și locuința tracă din câmpia Dunării pe care a avut-o ca model. Spațiul de acces în templu era constituit dintr-o prispă susținută de stâlpi portanți antropomorfi, de fapt cariatidele și atlânții templului clasic grec. Prezența acestui monumental antropomorf în fața templului și a locuinței avea tocmai rolul asigurării unei securități magice a interiorului.

În civilizațiile mai vechi, am văzut la egipteni și asiro-babilonieni, prevala dominantă zoomorfa, securizarea magică a templului o asigurau animale fioroase. La greci însă dominantă antropomorfa era evidentă și exclusivă. Statuarul monumental care domină acel spațiu de intrare era exclusiv proiecția umană, cariatide și atlânți. De la acest model trebuie înțeleasă și proiecția antropomorfa a prispei. Ea este în zona strictă a spiritualului, elementul magic care securizează intrarea în locuință. Pornind de aici ne va fi mai ușor să înțelegem, să decodificăm conținutul figurativ și valoarea semantică a stâlpului de prispă din arhitectura românească, inclusiv din cea bihoreană.

În mare, stâlpul de prispă este marcat geometric de succesiuni romboidale sau rotunde. Ele sunt de fapt imaginea stilizată, la început, apoi geometrizată a vechilor reprezentări antropomorfe ce dominau monumental intrarea în incinta casei.

Imaginile alăturate ar putea explica evoluția de la antropomorful figurativ la cel geometrizat. E greu ca privind aceste imagini din inventarul figurativ al ceramicii de Cucuteni să nu vedem proiecția lor geometrizată și mai ales modelele sale personalizând stâlpii de pridvor, inclusiv cei ale arhitecturii tradiționale bihorene.

Această relație peste milenii poate fi demonstrată și prin alte asociații sau percepții specifice arhitecturii tradiționale. Astfel chioturile cu care se prind acești stâlpi de pridvor în cusurăul acoperișului se numesc *brâncări*, de la brâncă, respectiv mână. Deci lingvistic percepția induce dimensiunea antropomorfa a reprezentării.

Din aceleași registre de reprezentări antropomorfe geometrizate fac parte în numeroase cazuri și scândurile verticale care hotărânesc incinta ogrăzii, fixate în garduri. Aceste scânduri numite *babe* au terminația superioară marcată prin traforaj de un romb care induce

ideea unui cap ce ar sugera, împreună cu scândura, tot o reprezentare antropomorfă. Ele au rolul de asemenea de securizare magică a incintei, protejând gospodăria de invazia forțelor malefice.

Iată această prezență consemnată de etnograful *Radu Octavian Maier*: „O compoziție ornamentală deosebit de interesantă, strict caracteristică decorării porților, locului de intrare în gospodărie sau curte, este combinația dintre simbolul solar, simbol al puterii binefăcătoare și mici figuri antropomorfe – *babe* (prinse într-o horă traforată în lemn), care în credința populară simbolizau duhuri păzitoare de rău”¹³².

Este oare întâmplător că aceste reprezentări ce securizau ograda în special în zona deschiderilor, a porților se numesc *babe* cum babe sunt numite, prin tradiție, “statuile menhire de piatră, enigmatice reprezentări antropomorfe, izbitoare prin schematismul tratării feței și a mâinilor. Aceste blocuri paralelipipedice de piatră, înfățișând stranii făpturi purtătoare uneori de unelte la nivelul cingătorii, se află în muzeele din Deva și Constanța, unul dintre ele provenind din descoperirile de la *Hamangia - Dobrogea*. Interpretările ce li se dau acestor monumente sunt diferite, ele fiind considerate fie imagini ale zeiței mormântului, în cazul reprezentărilor feminine, fie imagini rudimentare ale celui înmormântat, în reprezentările masculine”¹³³ De subliniat marea răspândire a acestor menhire pe un spațiu euro-asiatic, dar și faptul că 3.000 ani mai târziu „asemenea babe lucrate și folosite de vechii slavi și prusieni sunt la fel conservate”¹³⁴. Și, peste altă mie de ani continuă să fie prezente în structurile ce delimitează incinte ale așezărilor tradiționale românești.

Tot în domeniul acesta al prezenței monumentalului antropomorf pentru spațiul bihorean, extrem de relevante sunt scaunele bătrânești din zona cursului superior al Crișului Negru, depresiunea Beiușului. Aici, conținutul antropomorf al reprezentărilor de pe spătarele acestor scaune bătrânești este incontestabilă, scenele fiind prezente câte unul aproape în fiecare locuință tradițională. Aceste scaune cu reprezentări antropomorfe sunt probabil relice ale unui cult privat, cel al strămoșului casei.

Cu același rol strămoșii casei sunt aproximativ la fel reprezentați pe piese de mobilier în civilizațiile în Africa de Sud sau Australia. Și aceste reprezentări vin evident dintr-un timp greu de determinat, foarte probabil tot din neolitic. Similitudini se pot face cu reprezentări cunoscute neoliticului de pe teritoriul României, printre ele cu *Gânditorul* de la Hamangia venind din mileniul al IV-lea a.Chr., dar și cu idolul cicladic de la Keros. Și aceste statui sunt

¹³² Radu Octavian Maier, *Arhitectura țărănească și elementele ei decorative în vestul țării*, Arad, 1979, p.56, fig.119 a, 119b, 119c

¹³³ P. Petrescu, *op.cit.*, p. 66

¹³⁴ *Ibidem*

reprezentate stând pe scaune foarte joase, precum scaunele din zona Beiușului ce au traforate pe spătare acel statuar antropomorf, toate angajând probabil un fond ancestral comun.

Desigur seria reprezentărilor antropomorfe din monumentalul tradițional bihorean, ar putea fi completată. Credem însă că cele enumerate sunt suficiente pentru a contura omniprezența figurativului antropomorf într-o plastică tradițională a monumentalului bihorean și nu numai.

O prezență activă ce conține și explică un spirit al locului, o prezență ce încă nu a fost valorizată suficient ca sursă de inspirație într-o artă monumentală modernă, chiar dacă, pentru spațiul românesc genialitatea lui Brâncuși a demonstrat ce potențial imens se găsește în zona acelui monumental tradițional.

1.5.3. Ambient, structură estetică și urbană

Văzut din exterior, spațiul citadin (orașul, satul) este perceput în ansamblu, prin complexe arhitecturale, construcții civile sau de interes public, prin accentele sale verticale, în corelație cu fundalul orizontal, formând panorame largi cu siluete, naturale sau construite, active, acceptate ca un tot întreg.

Observat din interior mediul citadin, compus din elemente de arhitectură statică sau dinamică, spațiul organizat este perceput parțial și momentan, cu un caracter obiectiv, care rezultă și din relațiile de interdependență cu componentele sale speciale: funcțiunea, organizarea spațială și plastică de ansamblu.

Componenta spațial – dinamică o putem constitui pe niveluri diferite: strada, curtea, scuarul, intersecția străzilor, bulevardul, curtea comuna –deschisă, piața etc. Toate au diferite configurații în plan și diverse funcții publice ce diferă prin caracterul lor spațial deschis sau închis. Aceste spații pot fi decorate sau înnobilate cu pomi sau flori, creând ambiente decorative naturale sau perimetrare, construite în armonie cu obiective arhitecturale existente sau prefigurate, înfrumusețate cu sculpturi, fântâni arteziene, structuri decorative, arhitectonice, în spațiu și relief natural ș.a.m.d.

Monotonie sau austeritatea unor spații abandonate estetic, prin lipsa unor obiective de înfrumusețare, ambientale etc. dă impresia de lipsă de libertate și slabă diversitate arhitecturală. Comunitatea trebuie să perceapă localitatea, ca un spațiu liber, dar stăpânit de-o continuă textură ambientală și dinamică, ce-i conferă spațiului perceput o relaxare fizică, morală și estetic-culturală. De-o și mai mare importanță devine spațiul citadin pentru turist,

oferindu-i acestuia posibilitatea de orientare în spațiul urban și timp necesar pentru perceperea și formarea impresiei asupra spectrului arhitectural, ambiental sau cultural al orașului, al localității. Diversitatea vizuală a mediului este o necesitate biologică dar și estetică a omului.

Un rol important în asimilarea spațiului urban (spre exemplu) o au legile perspectivei și ale corelației luminii cu umbra, dar nu numai. Caracterul ritmic al vieții cotidiene influențează formarea reflexului de percepere a timpului, care depinde de caracteristica psihonoțională a activității omului. Perceperea mediului ambiental, a spațiului urban, este posibilă și se exprimă prin schimbarea succesivă a impresiilor vizuale în mișcare, care apar în procesul de contemplare a „tablourilor” izolate din mediul așezării respective.

Spațiul are proprietatea de-a se extinde sau de-a se comprima în imaginație, determinată de impresia sumară formată în memoria vizuală a omului. Mediul monoton trebuie eliminat din viața cotidiană, citadină a omului, prin variate construcții captivante, confortabile, culturale și artistice pentru satisfacția ambientală și estetică a „beneficiarului” mediului urban.

În orașul Oradea, una dintre cele mai reușite „corelații” ale construcției și amenajării ambientale în timp, a mediului locuit, în structurile și ansamblurile arhitecturale, mai mult sau mai puțin speciale, tradiționale sau moderne, au fost amplasările, construcțiile de ansambluri sculpturale, de mai mici sau mari dimensiuni, genuri decorative sau figurative; în parcuri, la intersecții de străzi, pe bulevarde, în spațiile libere etc., pentru înnobilarea spațiului urban. Fenomen întâlnit în orașele bihorene, chiar și, în multe comune ale județului.